

МОВНА ПОЛІТИКА ПЕРІОДУ РЕГЕНТСЬКОГО КОМІСАРІАТУ ПІДКАРПАТСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ (1939–1944 рр.)

*Листопад 1938 року: надпись ще чехословацько–руський
на губернаторській будівлі, але прапор вже угорський*

4.1. Офіційна двомовність

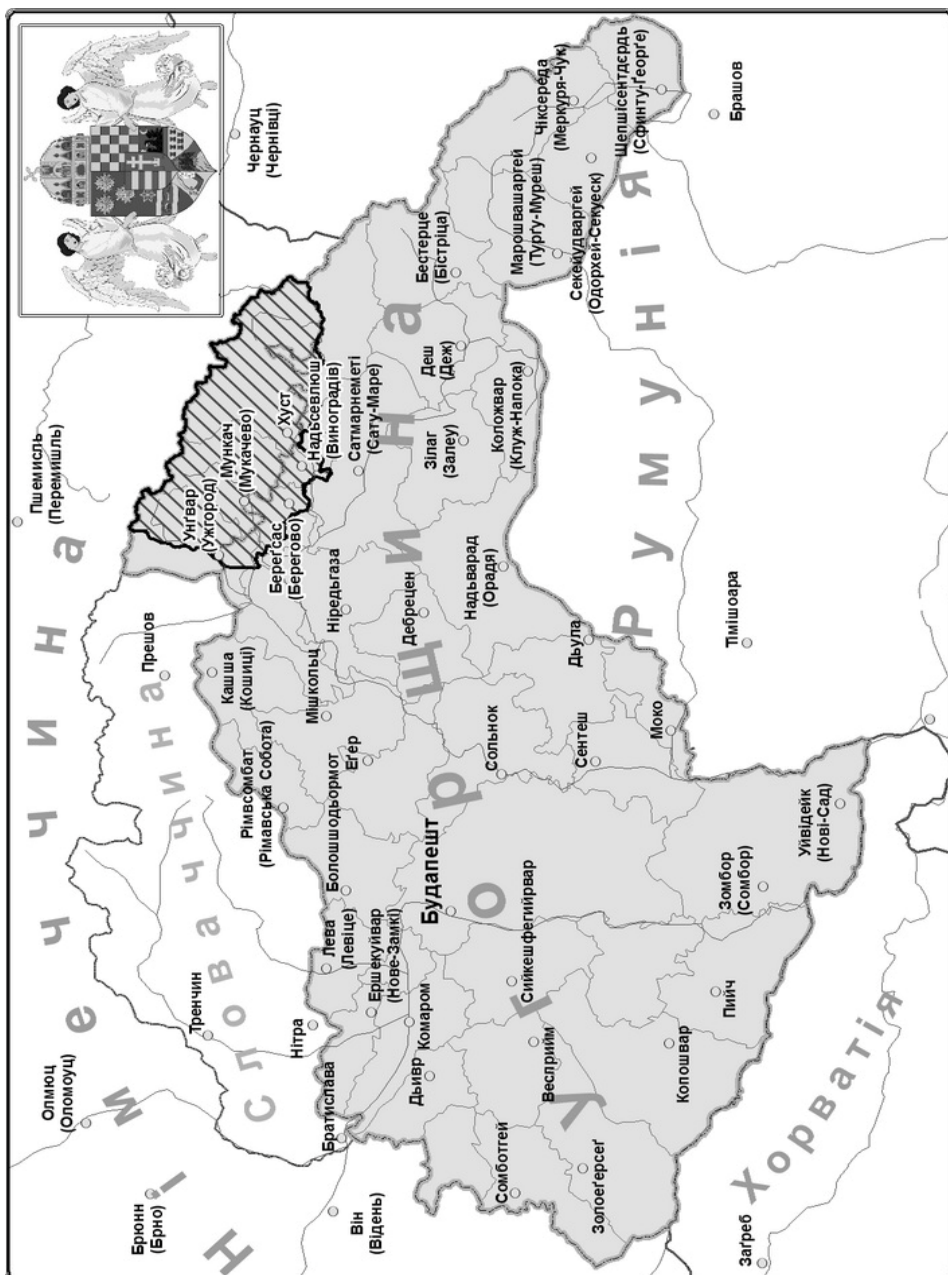
2 листопада 1938 року Перший Віденський арбітраж передав Угорщині південні рівнинні райони сучасного Закарпаття, де більшість населення становили угорці. Значно більша північна та східна частини краю, де переважно проживало слов'янське населення, знову стали частиною Угорщини внаслідок військової операції в середині березня 1939 року (карта №5). Після завершення бойових дій з 18 березня 1939 року на території Закарпаття було введено військову адміністрацію, яка діяла до 7 липня.

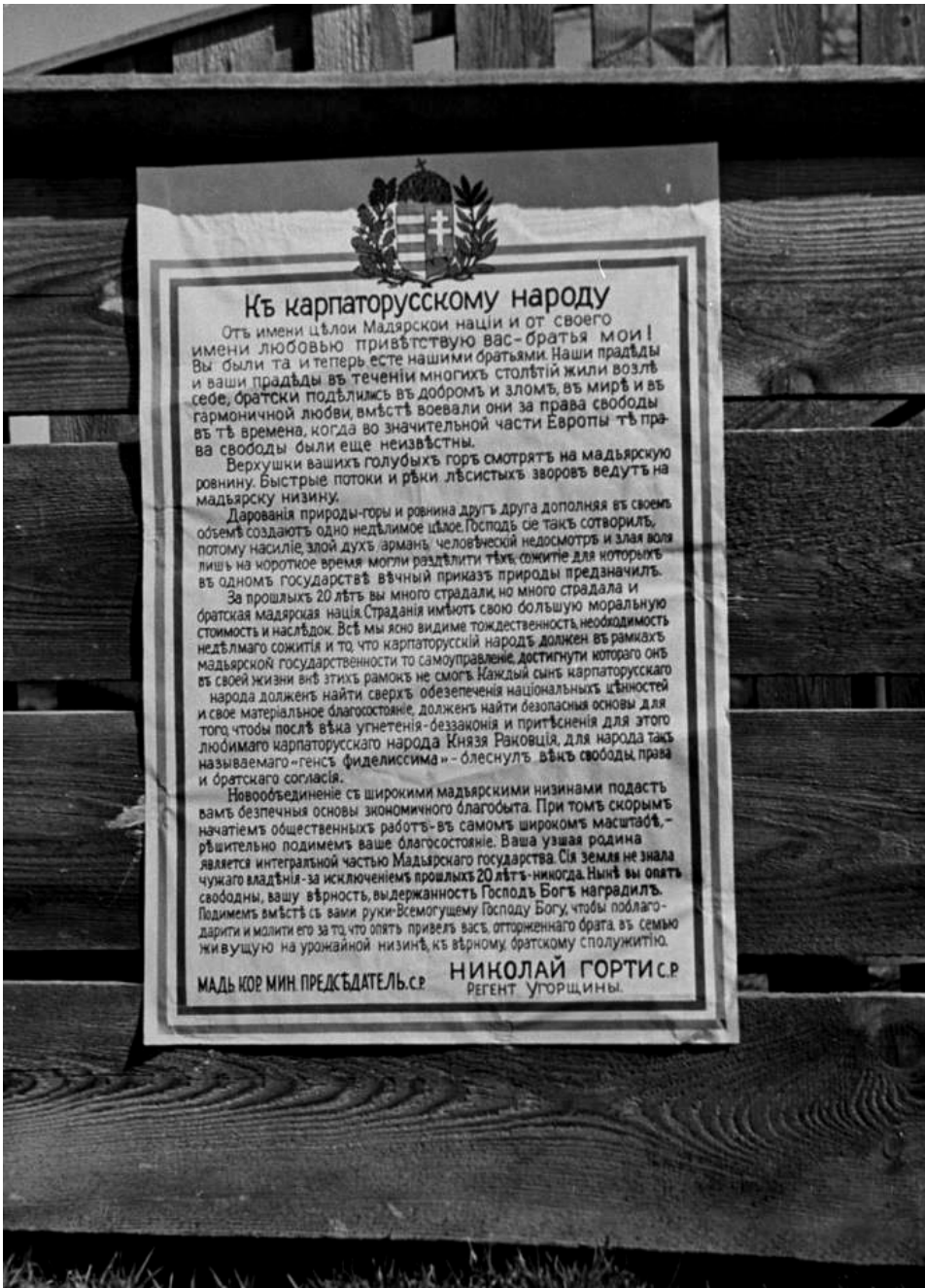

Такими двомовними банерами зустрічала пропаганда угорські війська в руських селах, 1939 рік

Карта № 5. Територія сучасного Закарпаття у складі Угорського Королівства, перша половина 1940-х років

Звернення М. Гортія до карпаторуського народу руською/українською мовою

Розпорядження прем'єр-міністра №6200 від 1939 року «Про впорядкування управління Підкарпатської території» було прийняте на засіданні уряду 23 травня 1939 року. І хоча протягом аналізованого періоду питання надання автономії місцевому слов'янському населенню розглядалося неодноразово на найвищому рівні (див.: Brenzovics 2010, Dupka 2004, Fedinec 2008b, Vasas 2004), цей передбачений як тимчасовий адміністративний устрій не був відмінений аж до весни 1944 року, коли край оголосили територією воєнних дій.

Поштова печатка з текстом «Мункач повернувся», 1938 рік

Території зі слов'янською більшістю не включили до угорської системи комітатів, їх об'єднали у спеціальне окреме адміністративне утворення з центром в Ужгороді – Підкарпатський регентський комісаріат (карта № 6) на чолі з регентським комісаром. Із липня 1939 року по 12 вересня 1940 р. цю посаду займав Жігмонд Перені, після нього до своєї смерті 7 грудня 1941 р. – Міклош Козма, далі з 5 січня 1942 р. по 1 квітня 1944 р. ним керував Вільмош Пал Томчані, коли регіон оголосили територією бойових дій. З 10 травня 1944 р. комісаріат очолював спеціальний уповноважений уряду Андраш Вінце, що мав повноваження міністра (Вегеш та інші ред. 2011: 268).

Південну смугу сучасного Закарпаття, де компактно проживають угорці, включили до системи комітатів, тобто ця територія не належала до Підкарпатського регентського комісаріату, як, наприклад,

і Солотвино. Разом із цим до новоствореної адміністративної одиниці було включено багато таких поселень Ужанського комітату на захід від Ужгорода, які після Другої світової війни опинилися в складі Чехословаччини, а сьогодні перебувають на території Словаччини.

Карта № 6. Територія Регентського Комісаріату, 1939–1944 роки

Джерело: Fedinec–Vehes ред. (2010: 169).

Серед перших завдань, якими опікувалася угорська влада, було й питання мови навчання у школах. У листопаді 1938 року згідно з директивами Міністерства релігії та освіти на територіях з угорським населенням і територіях національних меншин залишаються школи з рідною мовою навчання; у населених пунктах зі змішаним національним складом необхідно подбати про угорськомовну освіту

окремо для угорців; у школах з неугорською мовою навчання необхідно ввести угорську мову як предмет; вивчення словацької та руської мов у тих навчальних закладах, де навчаються представники цих національних меншин, залишається без змін (див.: Fedinec 1996, 2002: 304).

Чехословацькі поштові марки, але печатки з текстом «Берегсас повернувся», «Унгвар повернувся» (1938 рік)

Угорська влада поставила за мету розвиток освіти руською мовою. Згідно зі звітом, опублікованим у «Карпатському угорському віснику» (*«Kárpáti Magyar Hírlap»*) від 29 вересня 1941 року, «Систематичне вивчення угорської мови в рутенських школах розпочинається з III класу. Вчителям-нерутенцям, якщо вони вивчили рутенську мову і в ході викладання використовували її принаймні як допоміжну мову, Міністерство релігії та освіти буде надавати премії. [...] Положення так званого навчального плану для нацменшин, згідно з якими окремі предмети необхідно викладати угорською, скасовуються, у національних школах – поряд з обов'язковим вивченням угорської мови – необхідно запровадити навчання рідною мовою». (цит. за Fedinec 2002: 382–383). Накази Міністерства релігії та освіти №58701 від 1941 р. та №85000 від 1943 р. перед-

бачали, що на територіях зі змішаним національним складом у державних школах з угорською мовою навчання необхідно запровадити два уроки на тиждень з вивчення мови місцевої більшості (Nádor 2011a: 44). У випадку Закарпаття це означало, що руську мову викладали і в угорських школах (Fedines 1996: 41). Однак тільки дві тижневі години не могли дати значного ефекту.

Значок Мукачівської гімназії з двомовним текстом

Між 16–24 липня 1939 р. на території Підкарпатського регентського комісаріату провели перепис населення та майна. Дані перепису показали, що на території площею 12061 км² проживала 667 561 особа. Абсолютну більшість – 74,64% – складали русини/українці (за тодішньою офіційною термінологією: «magyar-országok» – «угроруси»). Найчисленнішою меншиною регіону були не угорці (8,62%), а населення з рідною мовою ідиш – 9,15%. Також у регіоні проживали чехословаки (3,72%), румуни (2,17%) і німці (1,40%). Релігійний склад населення був таким: греко-католики – 61,9%, православні (ортодокси) – 17,2%, іудеї – 12,1%, римо-католики – 6,0%, реформати – 2,2%, інші – 0,6%²⁶.

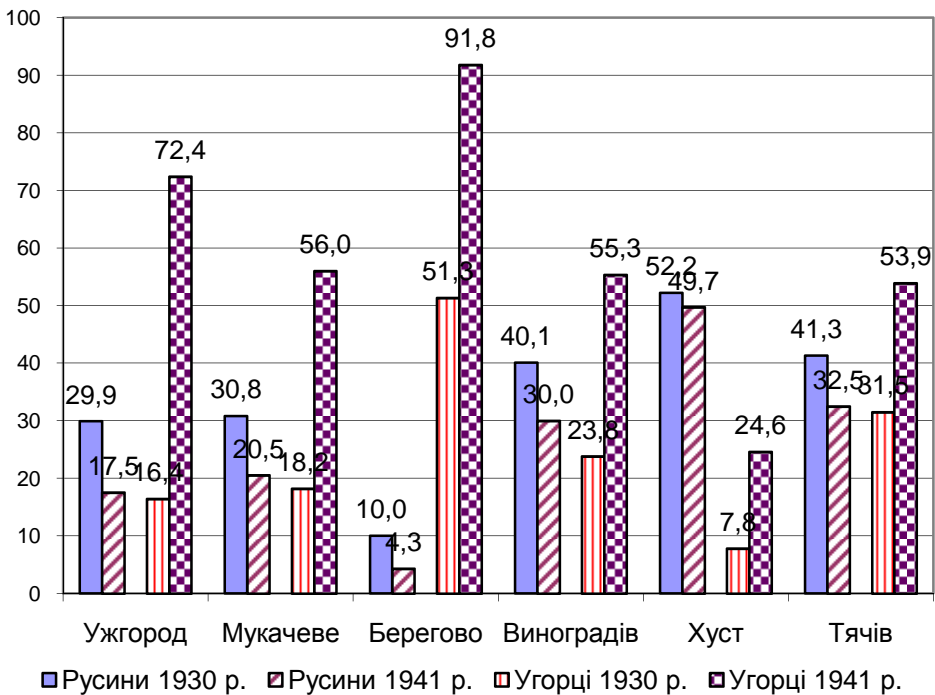
²⁶ Див: 1939. évi kárpátaljai nép-, földbirtok- és állatösszeírás eredményei. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1940. 14. old. («Результати перепису

Двомовний диплом вчителя; оцінка з «угроруської мови» – «добре»

Дані офіційного перепису населення в 1941 року підтверджують, що в регіоні абсолютна більшість населення назвала рідною руську мову. Поряд з цим засвідчено значне зростання порівняно з чехо-словацьким переписом 1930 року частки населення з рідною угорською мовою, особливо в містах (рисунок № 4).

Рисунок № 4. Частка руських та угорських жителів у великих населених пунктах Закарпаття на основі даних переписів населення 1930 та 1941 років

Складено на основі: Kocsis–Kocsis-Hodosi (1998).

Зростання угорськомовного населення пов'язано, по-перше, з тим, що дані згаданого перепису стосуються більшої території, ніж регентський комісаріат, оскільки поширюються на всю територію сучасного Закарпаття. По-друге, між 1939–1941 роками в регіон прибуло кілька тисяч угорських чиновників, військових, жандармів, вчи-

телів та інших представників інтелігенції, а багато чехів і словаків покинули край. У 1939 р. звідси емігрувало й чимало руського/українського населення, найбільше галицьких мігрантів, які не отримали громадянства від угорської влади.

Двомовна таблиця підприємства, Ужгород, перша половина 1940-х років

Частка руського населення в регіоні зменшилася й через те, що багатьох русинів, які працювали залізничниками, листоношами тощо і отримали статус державного службовця ще в чехословацький період, було визнано ненадійними і, згідно з міністерським розпорядженням, переведено у внутрішні регіони держави. Масового характеру набули й втечі до Радянського Союзу. Згідно з даними дослідників, кількість втікачів з Угорщини до Радянського Союзу у період між 1939 та 1941 роками перевищила п'ять з половиною тисяч осіб, більшість з них були слов'яни; до кінця війни кількість втікачів до СРСР, за приблизними оцінками, досягла десяти тисяч осіб. Переважну частину втікачів радянська влада ув'язнила і депортувала в табори (Пагіря 2012).

Угорська влада, після відміни 7 липня 1939 року воєнної адміністрації, поширила дію угорського законодавства і на територію комісаріату та почала організовувати засади державного управління в регіоні. Це, зокрема, означало й те, що в Закарпатті вступили в силу

так звані «єврейські закони», які дискримінували найбільшу меншину краю (Magocsi 2005: 9, Ungváry 2012, Bányai–Fedinec–Kotogóczy ред. 2013).

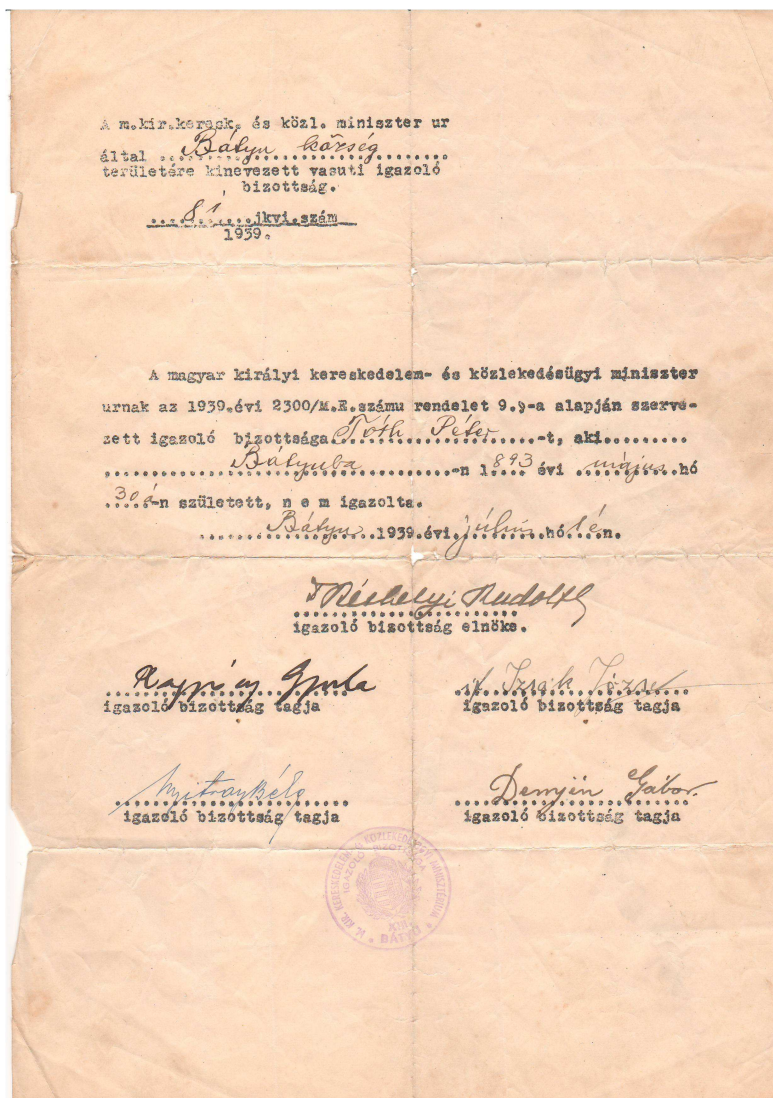
Депортація частини євреїв з регіону почалася вже 1941 р. (після вступу Угорщини до Другої світової війни на боці Німеччини), коли органи угорської влади вивезли переважно тих євреїв, що не мали громадянства Угорщини, по той бік кордону біля Ясіня – на територію, зайняту німецькою армією (Magocsi 2005: 9–10, Tóth 2008: 10–16). Крістіан Унгварі стверджує, що 1941 р. з території сучасного Закарпаття було вивезено 13.400 євреїв, переважно тих, що не мали громадянства Угорщини (Ungváry 2012: 502). У серпні 1941 р. їх переважна більшість було масово знищено у Кам'янець-Подільському (Шторк 2010: 217).

19 березня 1944 р. німці окупували Угорщину, і владу взяли пронімецькі партії. Із квітня 1944 р. почалося виселення закарпатських євреїв до гетто, а незабаром (з 15 березня по 7 червня 1944 р.) – їх інтернування до нацистських таборів смерті (Шторк 2010: 217–224, Tóth 2008: 17–21, Ungváry 2012: Bányai–Fedinec–Kotogóczy ред. 2013). Наявні дані свідчать, що із Закарпаття вивезли 85 тисяч осіб, тобто три чверті закарпатської єврейської громади (Stark 2010: 191, Шторк 2010: 221, Ungváry 2012). Якщо взяти до уваги, що загальна чисельність населення Закарпаття того часу становила приблизно 850 тисяч осіб, тоді стає зрозуміло, наскільки трагедія голокосту вплинула на міжнаціональні та міжмовні відносини закарпатців.²⁷

Керівникам місцевих церков та місцевим мешканцям, що були державними службовцями в чехословацький період, відповідно до розпорядження міністра торгівлі і транспорту № 2300/М.Е. від 1939 року, необхідно було довести свою лояльність новій державі перед спеціальними комісіями (Brenzovics 2010: 124–130). Ці комісії визнавали ненадійними насамперед тих, хто між 1918–1939 роками підтримував чехословацьку владу, а також симпатиків української

²⁷ Виселення угорських євреїв до гетто розпочалося саме із Закарпаття 16 квітня 1944 р. Парламент Угорщини у 2000 р. прийняв постанову, згідно з якою 16 квітня щорічно відзначатиметься день пам'яті жертв голокосту в Угорщині.

мови та проукраїнського політичного вектору. Дуже багато звільнень було, зокрема, серед учителів. Керівник відділу освіти Регентського комісаріату Юлій Марина відзначав, що значна частина педагогів є прихильниками українського політичного напрямку та задіяна в українському політичному русі (Marina 1977/1999).

Негативне рішення спеціальної комісії

M. KIR.
KERESKEDELEM- ÉS KÖZLEKEDÉSÜGYI
MINISZTER.

20.601/Eln.
SZ.
1939.K.K.M.

A 2300/1939.M.E.számú rendelet értelmében Bátyu
s. ékhellyel alakított igazoló bizottság által T ó t h Péter
igazolása ügyében 1939. évi július hó 1. napján 81/1939.szám
alatt hozott az igazolást megtagadó határozat ellen az igazolás
alá vont által kellő határidőben benyújtott fellebbezés folytán
a tárcandíktali m.kir.miniszterrel egyetértve a következő

H a t á r o z a t o t

hozta:

Az igazoló bizottság határozatát megváltoztatom
és Tóth Pétert aki Bátyun 1893.évi május hó 30-án született
igazolom.

I n d o k o l á s :

Az igazolási eljárás során az eljárás alá vont
személy magatartását kizárólag nemzethűség szempontjából kell
elbírálni, ebből a szempontból pedig Tóth Péter magatartása
az igazoló bizottság megállapítása szerint nem kifogásolható.

Budapest, 1939.évi szeptember hó 11-én.

A kiadvány hitelül:

miniszteri shiv.igazgató.

A miniszter rendeletéből:

dr.László s.k.

miniszteri osztályfőnök.

Позитивне рішення спеціальної комісії, видана після апеляції

Двомовний значок ужгородської грекоталицької жіночої семінарії

Угорська держава обіцяла населенню Закарпаття адміністративну автономію. Регент Угорського Королівства Міклош Горті у своїй вітальній промові в парламенті 14 червня 1939 р. відзначав: «Перед нами знову завдання Святого Іштвана. Вірю і сподіваюся, що ці Державні Збори приступлять до роботи з тією самою відповідальністю, з якою в попередні епохи угорський парламент служив реалізації історичних завдань та призначення нашої нації в басейні Дунаю. Перше таке завдання – надати самоврядування, яке є правом, передбаченим нашою історичною Конституцією, карпатській частині держави, де переважно проживають „угроруси”. Вірю і сподіваюся, що парламент також дбатиме про порозуміння і дружбу між угорцями й іншими національностями»²⁸. Оскільки очікувалося запровадження автономії, наказ прем'єр-міністра №6200/1939, що

²⁸ *Képviselőházi irományok*, 1939. I. kötet, 1. szám. Budapest, 1939. 1. old. («Парламентські документи», 1939, том I, №1. – Будапешт, 1939. – С. 1.)

регулював управління регіоном, розглядали як тимчасовий (Fedines 2008b). Згідно з §6 Закону №VI від 1939 р.²⁹ «прем'єр-міністру доручено подати до Державних Зборів окремий законопроект про регулювання самоврядування Закарпаття». Відповідно до цього доручення, між 1939 і 1940 роками було розроблено кілька проектів автономії краю (див. Tilkovszky 1967, Dupka 2004, Vasas 2000, 2004). Із них найближчим до втілення був поданий до парламенту 23 липня 1940 року законопроект прем'єр-міністра Пала Телекі «Про Підкарпатське Воеводство»³⁰. Однак уже 5 серпня прем'єр-міністр відкликав свій законопроект. Причини цього рішення криються як у зовнішній, так і внутрішньополітичній ситуації, а також у протестах закарпатських угорців проти їх приєднання до руської автономії і тиску впливових військових керівників (Tilkovszky 1967, Romsics 2010: 247, Vasas 2004, Brenzovics 2010).

Двомовна поштова печатка с. Дубове

²⁹ 1939. évi VI. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről. («Закон №VI від 1939 р «Про возз'єднання підкарпатських територій, повернутих Угорській Святій Короні»).

³⁰ Текст проекту угорською мовою див.: Botlik–Dupka (1991: 129–134), Dupka (2004: 141–146).

Питання автономії неодноразово порушувалося як у столичній, так і в місцевій пресі та в політичному житті, дуже часто із протилежних позицій (Fedinec 2008b). Зокрема, Андрій Бровдій, перший прем'єр-міністр Підкарпатської Русі, неодноразово висловлював своє невдоволення з приводу затягування питання про запровадження автономії. Поряд із цим місцева влада багатьох населених пунктів (наприклад, Солотвино, Тячів, Вишково) висловлювала своє небажання приєднуватись до запланованої руської автономної адміністративної одиниці. Проти включення до цього утворення Ужгорода протестував Ендре Корлат, надзупан Ужанського комітату. Проти були й угорські політики, що діяли в регіоні ще в чехословацький період (Vasas 2000, 2004, Brenzovics 2010: 20, Romsics 2010: 247). А редактор русофільського часопису *«Карпато-руський голос»* Степан Фенцик відзначав, що введення автономії не на часі через комуністичну загрозу.

Запровадивши автономію на національній основі без будь-якого міжнародного політичного тиску, тогочасна Угорщина могла змінити традиції звичаєвого права у реалізації влади. Добровільне створення русинської автономії стало б прецедентом у Європі (Vasas 2000, 2004). Однак цей історичний шанс не було використано.

Оскільки автономія не була створена, державне управління регіоном здійснювалося згідно з наказом прем'єр-міністра №6200/1939. Цей документ серед іншого запроваджував у краї офіційну двомовність.

Згідно з пунктом (1) § 11 наказу «на території Закарпаття офіційною мовою держави є угорська та угро-руська». В абзаці (2) йдеться про необхідність «офіційного перекладу на „угро-руську” мову законів» (Fedinec 2004: 528–534). Термін «угро-руський» (magyar-orosz) віддзеркалював теорію окремої русинської національності. З осені 1939 р. угорська влада почала замість терміну «угро-руська» народна мова, що часто вживався ще наприкінці XIX – на початку XX ст., використовувати термін «рутенська» (ruthén, ruszin).

Двомовний офіційний документ з 1942 року

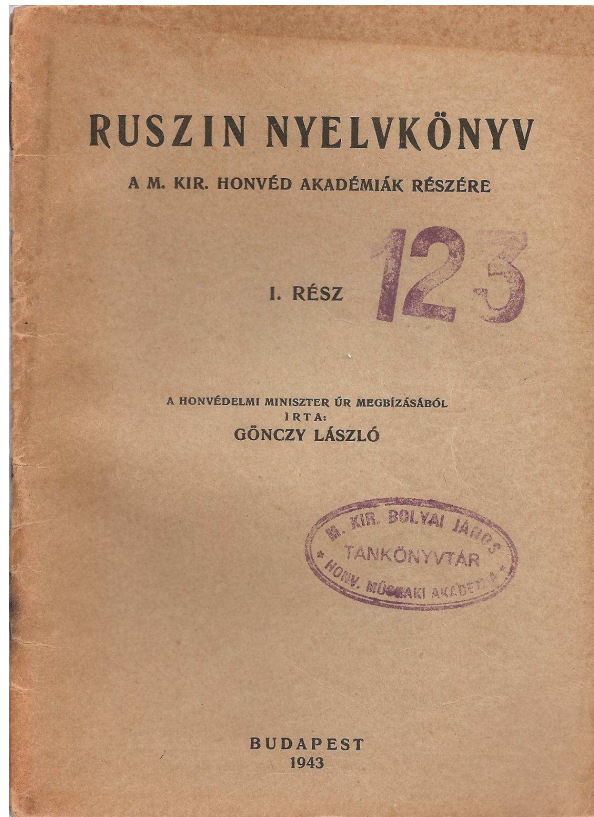
Офіційну двомовність підтверджують також і розпорядження прем'єр-міністра №5800 та №18136 від 1939 р., згідно з якими руська мова на Закарпатті є не мовою національної меншини, а другою державною мовою. Постанова №5800 регулювала використання руської мови в судочинстві: «У королівських судах різних інстанцій для розгляду подань та апеляцій необхідно залучити в достатній кількості осіб, що володіють руською мовою. Крім цього, адвокат або уповноважена особа, що прирівнюється до адвоката, у королівських районних судах та королівській прокуратурі, розташованих на Підкарпатській території, повернутій до Угорської Святої Корони, при розгляді справ першою або другою інстанцією, може користуватися, крім угорської, також руською мовою» (цит. за: Fedinec 2004: 544).

У наказі № 6200 від 1939 р. передбачено, що до державних установ можна звертатися також і руською мовою, і відповідь у таких випадках громадяни мали отримувати цією ж мовою. Жителі регіону могли подавати документи рідною мовою не тільки до місцевих, й а до центральних органів влади (Vasas 2000).

Відповідно до розпорядження уряду від 25 липня 1939 р. на Закарпатті назви державних установ мали подаватися двома – угорською і руською – мовами. У приміщеннях державних органів необхідно було встановити двомовні таблички, написи та оголошення. Назви вулиць також переважно були двомовними. Офіційна двомовність поширювалася також на юриспруденцію, суди та жандармерію. Наказ прем'єр-міністра №18136/1939, опублікований 2 серпня 1939 р., передбачав, що працівники державних установ зобов'язані в усному спілкуванні використовувати руську мову, якщо громадянин звертається до них цією мовою. Також необхідно приймати звернення, написані цією мовою, а всі офіційні бланки мають бути двомовними. Для цього в липні 1939 року всього за три тижні було підготовлено багатотисячний наклад двомовного варіанту 68 різноманітних бланків та формулярів (Botlik 2011: 28).

Згідно з постановою військового відомства від 9 серпня 1939 року, у тих загонах, де кількість воїнів з рідною руською мовою перевищувала 50% особового складу, мовою загону була руська,

однак мовою управління і далі залишалася угорська. Офіцери, які служили на Закарпатті, мали протягом року вивчити мову місцевого населення. Для цього в 1943 р. для курсантів Військової академії були видані підручники з руської мови³¹. Згідно з рекомендаціями будапештського уряду, мовне питання на Закарпатті є практичним питанням, і ні за яких обставин не можна створювати з нього політичну проблему.

Титульна сторінка підручника руської мови для курсантів

Закон № IV «Про назви населених пунктів» від 1898 р. передбачав, що в Угорщині «кожен населений пункт може мати

³¹ Gönczy László: *Ruszin nyelvkönyv a M. Kir. Honvéd Akadémiák részére*. Budapest, 1943.

тільки одну офіційну назву». Однак згідно з абзацом 3 §7 розпорядження прем'єр-міністра № 6200/1939 ті населені пункти, назви яких міністр внутрішніх справ затвердив двома мовами, можуть використовувати двомовну назву (наприклад, *Kőrösmező*–Ясиня, *Szerednye*–Середньое). Це право підтверджує і абзац (1) §1 наказу Міністерства внутрішніх справ №14500 від 1939 р. (Orosz 1942: 40, Fedinec 2004: 551).

Двомовні поштові печатки з 1941 року

Однак були і скарги проти двомовних назв населених пунктів, встановлених наказом міністра внутрішніх справ №14500 від 1939 року. Зокрема, газета «Карпаторусский голос» висловлювала незадоволення з приводу того, що назву багатьох населених пунктів через цей наказ мадяризували. Усього за цей період було змінено назви 176 закарпатських населених пунктів (Офіцинський 2010а: 178, 2010b). Спостерігалися й інші прояви мадяризації. У серпні 1941 року Міністерство релігії та освіти постановило, що на приєднаних територіях прізвища, які звучать як іноземні, потрібно вживати й писати згідно з угорським звучанням, а щодо імен, то треба зазначати відповідне угорське.

Для практичного виконання розпоряджень про двомовність у державних установах на Підкарпатській території з 29 липня 1939 року щонеділі почала виходити офіційна двомовна газета місцевої адміністрації «Подкарпатский Вѣстникъ» / «Kárpátaljai Közlöny». У часописі постанови та офіційні документи Регентського комісаріату

публікувалися двома мовами: тексти в лівій колонці угорською, а в правій – руською мовами.

Ungvár, 1943.
Ужгородь.

Число 23. szám.

Vasárnap, június 6.
Недѣля, 6. юнѣ.

KÁRPÁTALJAI KÖZLÖNY

ПОДКАРПАТСКІЙ ВѢСТНИК

HIVATALOS LAP. — ОФИЦИАЛЬНЫЙ ОРГАНЪ.
MEOJELENIK MINDEN VASÁRNP. — ВЫХОДИТЪ ПО НЕДѢЛЯМЪ.

Hivatalos hirdetések díja, a 300 szót meg nem haladó ingó- és ingatlanárverések árvevételéig, az első 10 szóra 28 f., minden további 10 vagy kevesebb szóra 19 f., mely előre fizetendő. — Magánhirdetéseknél egyszeri beiktatási díja felhatalos írás sor (azaz annak terjedelme) után 20 f.

Szerzői díjazás: a helyi újságírók, forgalmi adó és az esetleges postaköltség.

A 300 szót meg nem haladó ingó- és ingatlanárverési hirdetmények hirdetési díja 10 pengő 10 fillér, mely átalányösszegekben egy támpéldány ára, a helyi újságírók és forgalmi adó, a vidékről feladott hirdetéseknél ezeknélküli a támpéldány- és árusítási költségét is be kell fizetni.

A 300 szót meghaladó ingó- és ingatlanárverési hirdetmények hirdetési díja négyre az egyéb hivatalos hirdetmények díjazásához mértékadó.

Szerkesztőség: Ungvár, Horváth Miklós-ter 7. sz. — Telefon: 126.
Kiadóhivatal: Ungvár, Hovved-utca 5. sz. — Telefon: 101.

Előfizetési árak

Hatóságoknak havonként	1 P 00 f.
Magánosoknak havonként	2 „ 50 „
Egyes szám ára 4 old. terjedelemtől	— 16 „
Egyes szám ára további 4 oldalaktól	— 16 „

Въ официальныхъ оголошеніяхъ вымѣномъ оголошенію о лизитациѣ движимостей и недвижимостей до 300 словъ, платится впередъ 28 фл., за періодъ 10 словъ, 19 фл., за дальнѣйшъ 10 словъ, або и менше. — За ознкратное поженіе приватныхъ оголошеніе на полустолбѣ 20 фл., по ітѣмъ уда (т. е. по розжѣру).

Окремъ сего платятся ітѣмъ ознкратной оплатѣ, подати въ обороту и евант. пошт. кошту.

Плата на оголошеніе о лизитациѣ движимостей и недвижимостей до 300 словъ, выносятся 6 Пенге 10 фаллеровъ, котора цѣпильна сума выключе въ собѣ цѣну оправдательного числа, ітѣмъ ознкратной оплатѣ и подати въ обороту, окремъ сего при оголошеніяхъ въ провинціи кошту доручены оправдательного числа в кнѣпѣжѣ.

При оголошеніяхъ о лизитациѣ движимостей и недвижимостей понадъ 300 словъ можно руководиться тарифомъ прочіе официальныхъ оголошеніе.

Редакция: Унгварь, площ. Николая Гортя ч. 7. — Телефонъ: 126.
Администрация: Унгварь, Гонведаса ул. ч. 5. — Телефонъ: 101.

Подписна плата:

Урядовъ сжежѣсично	1 P 00 ф.
Приватныхъ особамъ сжежѣсично	2 „ 50 „
Цѣна отдельного числа до 4 стор.	— 16 „
Цѣна отдельного числа за кажѣй дальнѣй 4 стор.	— 16 „

HIVATALOS RÉSZ.

**A m. kir. belügyminiszter
280/1943. B. M. számú rendelete**

a légítámadások következtében megrongált épületek hatósági helyreállítása, a légítámadások folytán hajléktalanná vált személyek elhelyezése, továbbá a légítámadások következtében megsérült személyek gyógykezelése és gyógyszerellátása tárgyában.

ОФИЦІАЛЬНА ЧАСТЬ.

**Розпоряженіе м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ
число 280/1943. В. М.**

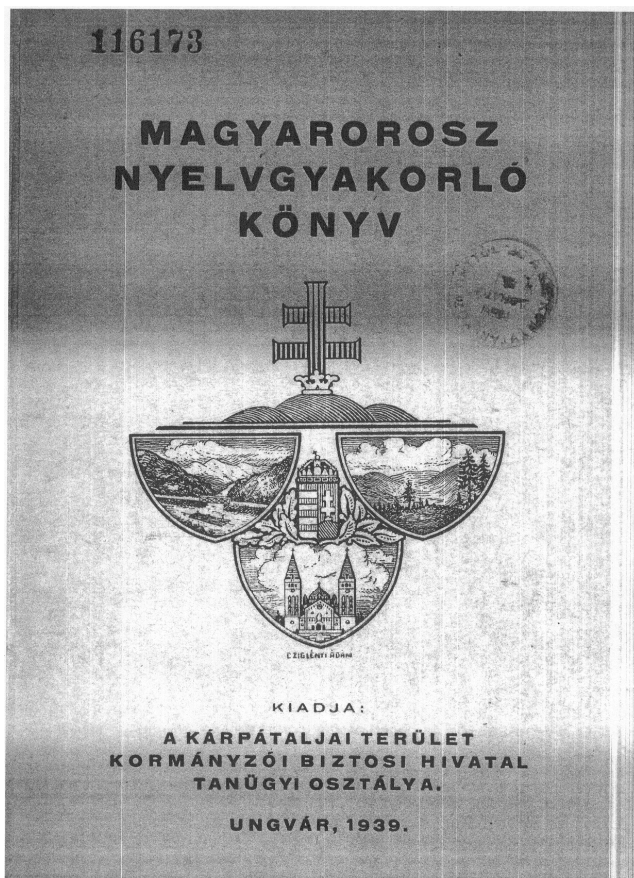
по дѣлу возстановленія урядовымъ путемъ будовъ, пошкодженихъ настѣдкомъ воздушныхъ налетовъ, умѣщени особъ, ставшихъ безъ пристанища настѣдкомъ воздушныхъ налетовъ, дальше по дѣлу льченія и заосмотрѣнія лицами особъ, раненихъ настѣдкомъ воздушныхъ налетовъ.

Офіційний двомовний вісник місцевої державної адміністрації

При адміністрації регентського комісара було створене бюро перекладів, яке за короткий час підготувало двомовний варіант всіх типових формулярів, бланків, ділових паперів. Також були виготовлені двомовні офіційні та поштові штампи, розклади руху поїздів тощо. Для їх видання та тиражування було заснована державна друкарня в Ужгороді.

Службовці зобов'язані були вивчити другу державну мову. Для цього відділ освіти Регентського комісаріату в 1939 році видав навчальний посібник на 205 сторінок «Практичний посібник з

угороруської мови» (Magyarország nyelvgyakorló könyv)³², до якого у 1940 р. з'явився і додаток³³. Також було видано «Посібник для спілкування з руськомовним населенням»³⁴. Крім цього, починаючи з 1939 року, організовувалися курси з вивчення мови для службовців та жандармів.

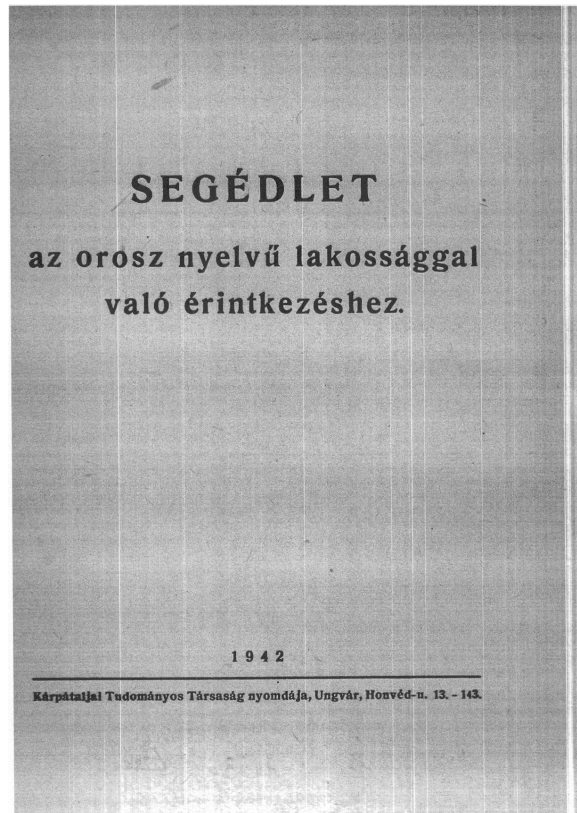

Розмовник угороруської мови для державних службовців

³² *Magyarország nyelvgyakorló könyv.* Ungvár: Kárpátaljai Területi Kormányzói Biztosi Hivatal Tanügyi Osztálya, 1939.

³³ *Pótfüzet a kárpátaljai területi kormányzói biztosi hivatal tanügyi osztálya által 1939. évben kiadott Magyarország nyelvgyakorló könyvhöz.* Ungvár: Állami Nyomda, 1940.

³⁴ *Segédlet az orosz nyelvű lakossággal való érintkezéshez.* Ungvár: Kárpátaljai Tudós Társaság Nyomdája, 1942.

Посібник для спілкування з руськомовним населенням

Службовці мали складати іспити на знання руської мови. Регентський комісар Міклош Козма особистим прикладом стимулював вивчення мови, а жандармам навіть пообіцяв премії за успішне оволодіння мовою місцевого населення. Сам комісар під час призначення на посаду дав обіцянку вивчити руську та румунську мови та незабаром розмовляти з рутенцями їхньою рідною мовою (Ormos 2000: 727). «Працюючи з народом, чиновник має спілкуватися мовою народу – говорив Козма. – Необхідно, щоб народ мав можливість звертатися в установи своєю мовою. Службовців Закарпаття зобов'язую, щоб вони якомога швидше вивчили народну мову тієї території, де працюють. Протягом короткого часу з рутенським народом – як тільки освіжу і вдосконалю попередні знання

– говоритиму по-рутенськи, мова німецької меншини для мене не проблема, а румунську мову вивчу настільки, щоб у найнеобхідніших справах з нашими румунськими синами розмовляти їхньою мовою» (цит. за Brenzovics ред. 2009: 258).

Від державних службовців неугорської національності держава вимагала знання угорської мови. Для них організовувалися мовні курси в глибині країни, наприклад, у рамках Дебреценського літнього університету або в задунайському місті Папо.

Щодо цивільного населення, яке не володіло угорською мовою, то офіційна позиція полягала в тому, що для них таке знання не може бути обов'язковим. «Однак у школі угорську мову треба викладати, оскільки знання угорської мови буде для них перевагою, відкриє нові можливості та полегшить життя», – висловився регентський комісар Міклош Козма на прес-конференції з приводу свого призначення 15 вересня 1940 р. (цит. за: Brenzovics ред. 2009: 258).

Офіційна двомовність, запроваджена розпорядженнями прем'єр-міністра, практично відповідала тим намірам, які були сформульовані в законопроекті про Підкарпатське Воєводство (§4), розробленому прем'єр-міністром графом Палом Телекі:

«На території Підкарпатського Воєводства поряд з державною мовою офіційною є рутенська.

Усі закони, що стосуються Підкарпатського Воєводства або поширюються на нього, усі розпорядження та інші офіційні документи необхідно видавати і в перекладі на рутенську мову. У всіх народних школах, середніх школах та ремісничих училищах, що діють на території Підкарпатського Воєводства, необхідно забезпечити викладання як угорської, так і рутенської мов.

На території Підкарпатського Воєводства в органи влади, державні установи та школи на роботу необхідно набирати осіб, які володіють і угорською, і рутенською мовами. Ті, хто були прийняті на роботу, але не відповідають цим вимогам, зобов'язані протягом двох років з моменту вступу в силу цього закону, поповнити знання мови. Порядок контролю за виконанням цієї вимоги та наслідки її невиконання будуть регулюватися окремим законом».

Хоча обіцяна руська автономія не стала реальністю, у сфері мовних прав угорська держава забезпечила місцевому населенню можливості, передбачені законопроектом прем'єр-міністра Телекі.

Ar. 1939. évi IV. A. c. 79. sz. M. E. rendelet alapján bejegyzésről

Епархія Мукачівська.
Munkácsi Egyházmegye *tarackói*
Навчальний собор: *tarackói*
Епархіяльний собор: *tarackói*
Покр.: *tarackói*
Яз.: *405.*

Выпись изъ матрики
крещенныхъ и миропомазанныхъ
Kivonat a keresztelek és béráltak anyakönyvéből

Села: *Телло* томъ: *V.* сторона: *-* бж. ч.: *24.*
Község: *telő* kötet: *V.* lapszám: *-* folyószám:

Крещеного: — А крещателіnek.	День, мѣсяць и рокъ: Eve, hónapja és napja	рождения a születésnek	<i>1886. IV/13</i>	т. с. дня szóval	<i>szombatján -</i>
	Имя Nevé	<i>Margit-Gisella</i>			
Родителя: — А родо: —	Вѣроисповѣданіе: Vallása:	полъ: neme:	доме: származása:		
	<i>гр. kat.</i>	<i>мѣ</i>	<i>татаринъ</i>		
Родителя: — А родо: —	Свѣдѣніе о рожденіи: Működő rohamai:	Свѣдѣніе о крещеніи: Működő rohamai:	Свѣдѣніе о миропомазаніи: Működő rohamai:		
	<i>Телло</i>	<i>Телло</i>	<i>Телло</i>		
Восприимчивый: Keresztelő:	<i>Борисъ Борисъ м. б. едвардъ гл.</i> <i>Телло Борисъ гл.</i>				
Породна ассистента: Szülésznő:	<i>Борисъ Борисъ м. б. едвардъ гл.</i> <i>Телло Борисъ гл.</i>				
Имя и достоинство крестнаго: Keresztelő és bér. lelkész:	<i>Монахъ Монахъ Монахъ Монахъ Монахъ</i> <i>Монахъ Монахъ Монахъ Монахъ Монахъ</i>				
Примѣчаніе: Megjegyzés:					
Удостоверяю, что сей выписъ дословно — по содержанию — отвѣчаетъ оригинальному запису. Igazolom, hogy jelen kivonat az eredeti anyakönyvi bejegyzéssel szó szerint — tartalmilag — megegyezik.					
Греко-лат. парохіальный урядъ въ: Gör. kat. lelkész hivatal					
дня kelt					
<i>1911. november 13.</i>					
<i>Телло</i>					

Борисъ Борисъ Монахъ Монахъ Монахъ Монахъ Монахъ

Офіційна двомовність на практиці

Угорський уряд створив для офіційної двомовності не тільки законодавчу основу, а й за рахунок державного бюджету намагався забезпечити умови, необхідні для її практичного функціонування. Все це відбувалося згідно з баченням уряду, відповідно до якого «На Підкарпатті угорська мова є не мовою національної меншини, а

другою державною мовою» (цит. за: Fedinec 2002: 339). З цього приводу висловлювався і регентський комісар Козма: «Підкарпаття є багатоетнічним регіоном держави, тому функціонувати він буде тільки тоді, коли зняти всі тертя у сфері мови. Тому вимагаю, щоб ніхто не робив із мови політичного питання. Життя на Підкарпатській території буде легшим і щасливішим, якщо мовне питання буде зняте з політичного порядку денного і матиме тільки практичний характер» (цит. за: Brenzovics ред. 2009: 258).

Однак на практиці не завжди вдавалося реалізувати мовні права безперешкодно. Згідно з тогочасними повідомленнями, часто в жандармерії траплялися випадки, коли особи, яких допитували, не могли скористатися правом на використання рідної мови. Бувало й таке, що у будівлі Хустського районного суду заборонили використання руської мови (див. Vasas 2000).

Та все ж забезпечення мовних прав однозначно було підпорядковане політичним цілям і відбувалося в рамках, визначених державною ідеологією. Регентський комісар Міклош Козма відзначав: «Мовні та культурні права населення Підкарпатського краю, для яких угорська мова не є рідною, визначають угорські закони та однозначна позиція угорського уряду. [...] Я хочу звернути на ці питання всеохопну увагу, однак відразу ж зауважу, що культурна свобода для рутенів чи інших мовних меншин не може означати політичної свободи та сепаратизму. Як відповідно до інтенцій уряду я гарантую для них мовну та культурну свободу, так само я гарантую, що будь-який відхід від угорської державної ідеї та вірності державі буде суворо каратися» (цит. за: Brenzovics ред. 2009).

Поряд із забезпеченням національних, мовних та культурних прав для русинів, влада однозначно задекларувала угорську супрематію. Згідно з теорією, що органічно вписувалася в угорську історичну традицію (див. Gyurgyák 2007), «на керівництво державою та нацією за історичним, географічним та правом більшості чи будь-яким іншим, як найстарший брат, уповноважений угорець» (Kozma 1942: 200).

4.2. Питання кодифікації русинської мови

Запровадження офіційної двомовності та щоденне застосування двомовного діловодства знову актуалізувало мовне питання, що вже протягом тривалого часу розділяло місцеву інтелігенцію. Адже влада мала вирішити, яку мову поряд з угорською вона вважає в регіоні другою державною: велико(руську), українську (малоруську) чи, можливо, літературний мовний варіант, що ґрунтувався б на місцевих слов'янських говорах (руський, русинський). У період Підкарпатської Русі з трьох мовних варіантів, які змагалися між собою, безпосередньо перед 1939 роком перевагу здобув українофільський, серед іншого завдяки й проукраїнській політиці Августина Волошина. Однак угорська влада мовне питання в регіоні взяла під свій контроль.

Угорщина з трьох конкуруючих мовних напрямів у краї однозначно підтримала руський, поблажливо ставилася до великоруського і практично заборонила українську мовну лінію та перешкоджала українофільському рухові. Ввезення українських періодичних видань з Галичини також було заборонене.³⁵ «Угорський уряд з політичних міркувань був проти ідеї українізації», – писав Міклош Козма (цит. за: Brenzovics ред. 2009: 254).

Угорська влада забороняла українську орієнтацію попри того, що політичні діячі місцевих слов'ян у травні 1939 р. звернулись листом до прем'єр-міністра Угорщини графа Телекі з проханням визнати українську національність та українську мову.

Показово, що одразу після зміни влади заборонили часописи чеською та українською мовами, однак російськомовні видання Андрія Броді та Степана Фенцика виходили й далі (Капраль 2003: 176–177). У газеті «Нова Недѣля» (від 9 квітня 1939 р.) навіть з'явилася така мовна програма, яка вимагала використання місцевої руської народної мови проти «нашому народу чужой и нена-

³⁵ У забороні українського напрямку, ймовірно, відіграло роль і те, що в березні 1939 р. Угорщина, щоб повернути регіон, змушена була подолати збройний опір Карпатської України, яка щойно проголосила свою незалежність.

видженой українщини», але в той же час визнавала необхідність використання російської мови в гімназіях та вищій освіті (Мозер 2011а: 237).³⁶ Тобто ця мовна програма розглядає руську (русинську) не як самостійну слов'янську мову, а як такий мовний варіант, що накривається стандартом велико(руського) варіанту (Мозер 2011а: 237–238).

Офіційна двомовність у сфері торгівлі

³⁶ Статтю «Отворяеме передплату на „Нову Недѣлю“» можна знайти в Капраль ред. (2010: 28) та Мозер (2011а: 237).

Проукраїнську орієнтацію послабили і рішучі заходи угорської влади, спрямовані проти комуністичного руху (Левенець та інші 2008: 309). У період Підкарпатської Русі керівники лівих сил, що набирали все більшу популярність, переважно підтримували українофілів (Геровский 1938), а комуністичний друкований орган «Munkás Újság» («Робоча газета»), що виходив угорською мовою, також вживав етнонім «український».

Банківська книжка

Проукраїнську орієнтацію комуністів можна пояснити тим, що на московському конгресі Комуністичного Інтернаціоналу в 1924 року було прийнято рішення, згідно з яким русини, що проживають на території Чехословаччини, є українцями, які мають право на возз'єднання з Радянською Україною. Усі дружні комуністичні партії повинні допомагати в цьому прагненні (Шевельов 1987a: 204, 1987b: 255).

Комуністична партія Підкарпатської Русі на VII з'їзді, що проходив 20-21 листопада 1926 року, прийняла постанову, де зафіксовано, що русини є частиною українського народу. Ця теза була прийнята і на IX з'їзді Комуністичної партії України в грудні 1926 р. (Magosci 2004: 101–102, Поп 2010). Про українську орієнтацію комуністів доповідало і керівництво Березького комітату. У доповідній записці від 15 жовтня 1926 р. йшлося: ліва партія пропагує, що в Підкарпатській Русі нема русинів, а тільки українці, які розмовляють українською мовою. Також у доповідній було звернено увагу центру на те, що комуністи у своїх виданнях замість Підкарпатської Русі вживають назву «Підкарпатська Україна» і пишуть, що регіон є частиною великою радянської України (Левенець та інші 2008: 265–266). Після 1939 року, коли почалися переслідування комуністів, на Закарпатті послабився і український мовний та політичний напрям.³⁷

Багатомовність на державному рівні: угорська (українська) мова на банкноті

³⁷ Роль комуністичної партії в зростанні впливу українського напрямку не варто недооцінювати ще й тому, що у чехословацький період у регіоні найпотужнішою була саме Чехословацька комуністична партія. На виборах до місцевих органів влади у 1924 р. вона отримала в Підкарпатській Русі 39,4% голосів, у 1925 р. партія мала результат 31,2%, а в 1929 її підтримка впала до 15,2%. Однак у 1935 р. комуністам вдалося знову отримати 24,4% голосів. Таким чином, у 1924, 1925 та 1935 роках вони отримали найкращий результат серед партій, що діяли в регіоні, а результат 1929 р. був третім серед інших показників (див. Токар 2010а, 2010b).

Навесні 1940 р. відділ релігії та освіти перевірів фонд бібліотек, після чого книжки чеською, російською та українською мовами, а також комуністична література були конфісковані. Оскільки товариство «Просвіта» відіграло провідну роль в українському мовно-му та політичному русі, його діяльність спочатку призупинили, а згодом взагалі заборонили. Рухоме та нерухоме майно товариства було конфісовано.

Угроруська (українська) мова на банкноті 10 пенге

Учителів, що приїхали на Закарпаття з Галичини ще в чехословацький період, було звільнено зі шкіл, закрито Закарпатське педагогічне товариство, яке також мало проукраїнську орієнтацію. У місцевій пресі перестали використовувати етнізм «український», його замінили «угроруський» та «руський/рутенський». Так само була вилучена зі вжитку назва регіону «Карпатська Україна», все частіше вживалося «Підкарпатська територія». Офіційний синьо-жовтий прапор Карпатської України було заборонено використовувати на святкових заходах. Натомість русинам, яких ще князь Ракоці називав «вірним народом» (*gens fidelissima*), треба було користуватися прапором з червоно-синіх кольорів; це були і кольори родини Ракоці (Botlik 2005a: 29). Замість введеного А. Волошином гімну Карпатської України «Ще не вмерла Україна» як гімн русинів використовували пісню О. Духновича «Подкарпатські Русини».

Позицію Угорщини стосовно русинів добре відображають слова Олександра Бонкала, написані ще до приєднання краю до Угорщини:

«Рутени, що потрапили сюди з різних місць і в різні періоди, до сьогодні зберегли свої оригінальні мовні діалекти. Вони не змогли асимілюватися, не змогли створити єдиної мови спілкування та літературної мови, бо ледве перетиналися одні з одними. Річки та потічки Рутенії течуть через глибокі долини з півночі на південь у Тису. З однієї до іншої долини через високі гори дуже важко потрапити. Між собою та з угорцями спілкувалися тільки ті рутенці, які жили в одній долині. Це мало два важливі наслідки. До сьогодні не сформувалася єдина підкарпатська рутенська мова, яку рутенські поети та прозаїки могли б підняти до рівня літературної. Підкарпатські поети й прозаїки до сьогодні часто замість творчої праці марнують свій талант на безплідні мовні дискусії.

Другим важливим наслідком географічного розташування було те, що рутени були відірвані і протягом століть ледве контактували зі своїми братами і по той, північний, бік Карпат. Натомість все тісніше контактували з угорцями і, як наслідок, з часом витворили просякнуту гунгаризмами мову, яка значно відрізнялася від закордонної рутенської, та багато в чому відмінну культуру. Вони фактично розвинулися в самостійний народ, мова та світогляд якого значно відрізняється від мови та світогляду українців. [...]

Російська така ж далека від них, як, приміром, сербська або болгарська. Однак як українці, так і росіяни-націоналісти вважають своєю підкарпатську рутенську літературу, та називають її відгалуженням української чи російської літератур» (Bonkáló 1935: 7–10).

Угорський уряд та його представники на місцях, а також регентський комісар підтримували руський напрям. Регентський комісар М. Козма у своєму виступі 1 травня 1941 р. заявив: «Народ, що живе на Закарпатті, не великоруський, не український, а чисто і тільки русинський» (цит. за: Fedinec 2002: 373). У рукописі М. Козми «Русинське питання», написаному ще в 1938 р., ми знаходимо відповідь й на питання: чому Угорщина підтримувала ідею самостійності руського народу?

«Русько-угорські зв'язки є опорною баштою і захистом проти православного та панславистичного політичного тиску, роблять життєздатними Русинію і сильнішою Угорщину. [...] Принцип *divide et impera*, який застосовується проти панславистичної ідеї, прямо бажає, щоб неукраїнський руський народ не приєднувався до України, оскільки приєднання цього шестисоттисячного народу та території, яка простяглася по південний бік Карпат, перетворило б Україну на потужного європейського гравця, що впливав би на політику в долині Дунаю» (цит. за: Botlik 2005b: 59).

А в праці М. Козми «Українське питання на Закарпатті» читаємо: «Не в інтересах Угорщини вести політику сумнівів, тому карпатський рутенський народ, який внаслідок історичних, географічних та релігійних обставин сформувався як самостійний народ, ми не бажаємо розвивати ні у великоруському, ні в українському напрямі, оскільки обидва напрями політично ведуть за кордон. Географічні дані, економічні інтереси, а також та обставина, що серед північних слов'янських народів поруч із польським рутенський народ є тим, який завдяки католицизму став повністю західно орієнтованим і бажає зберегти свою народну та релігійну ідентичність, – все це вказує на те, що цей народ повинен шукати своє майбутнє та щастя на південь від Карпат» (цит. за: Brenzovics ред. 2009: 248–249).

Аналізуючи міжнародну політичну основу питання, автор доходить висновку, що Австро-Угорська монархія на Галичині й Буковині посилювала український напрям, щоб послабити російський вплив, так само цей напрям підтримували чехи на противагу Польщі, а також нацистська Німеччина підтримувала українську ідею як ворожу росіянам, тобто Радянському Союзу. На думку М. Козми, Словаччина – можливо під німецьким впливом, а також через те, що наявність русинів у Східній Словаччині становить потенційну небезпеку об'єднання руських регіонів шляхом розширення західних кордонів Закарпаття (Підкарпатської Русі) – «бажає словакізувати тих русинів, що проживають розпорошено, і українізувати тих, які проживають компактно» (цит. за: Brenzovics ред. 2009: 251–253). Міклош Козма стверджує, що Ватикан також підтримував лінію українізації, сподіваючись, що мільйони право-

славних українців перейдуть до католицизму. Натомість Угорщина та Польща вважають українські ідеї небезпечними, такими, що загрожують їх інтересам, «є руйнівними для обох». У проукраїнській політиці чехів, а також австрійців і німців М. Козма головну відмінність вбачає в тому, що перші поширювали таку політику і на Закарпаття, а останні тільки по той бік Карпат.

Угорська (українська) мова на банкноті 20 пенге

Проаналізувавши політичну ситуацію в регіоні стосовно слов'янських народів, М. Козма цілком конкретно визначає угорську позицію та інтереси: «Закономірно, що після повернення Закарпаття до Угорщини, у місцевій політиці мали відбутися зміни. Вони не могли бути нічим іншим, ніж продовженням багатолітнього минулого, де бралися до уваги інтереси та самодостатність рутенського народу. Ця позиція полягає в тому, що рутенський народ не є ані великоруським, ані українським, а є самодостатнім, хоча й нечисленним слов'янським народом, що має самостійну релігію, власні народні інтереси, у церковній сфері орієнтованим на захід. Його єдине прагнення – залишатися таким, що зможе власноруч формувати народні інтереси. Будучи українським чи великоруським, цей народ зникне, як крапля у великому морі. Тому інтереси народу щодо самозбереження цілком відповідають угорським політичним

інтересам, оскільки ми, вважаючи рутенський народ і Карпати частиною Угорщини, не посягаємо ні на їхню окремішність, ні на релігію, ні на західну орієнтацію» (цит. за: Brenzovics ред. 2009: 251).

Угорщині було не вигідним створення незалежної України, зізнається М. Козма, який добре орієнтувався у міжнародній політиці та дипломатії свого часу, адже незалежна українська нація «чисельністю понад 30 мільйонів матиме значний вплив на Закарпаття і стане привабливим центром тяжіння». У такій ситуації угорська влада могла б підтримати великоруський напрям, припускає автор, однак одразу ж і відкидає такий шлях. «Угорський уряд, зберігаючи вірність державницькій ідеї Святого Іштвана, в інтересах рутенського народу та греко-католицької віри буде здійснювати таку політику, щоб рутенський народ зберіг свою ідентичність та свою релігію, а що тут перейшло до православ'я, повернути назад до греко-католицької церкви. Найбільшою перешкодою на шляху втілення цього задуму є українська політика» (цит. за: Brenzovics ред. 2009: 254).

У забезпеченні самостійності маленького руського народу важлива роль відводилася розробці самостійної руської/русинської мови та її літературного варіанту. У цьому контексті розпочалася робота над новою руською граматику.

Влітку 1940 р. в Ужгороді регентським комісаром була видана «Грамматика угрорусского языка для средних учебных заведений»³⁸, що мала служити вищезгаданим цілям. Редколегію очолював Олександр Ільницький, головний радник регентського комісара Ж. Перені. У листі до прем'єр-міністра Пала Телекі регентський комісар зазначив, що граматика, «з одного боку, зупинить мовну боротьбу на Закарпатті, яка триває вже понад два десятиліття (і яку часто штучно підігрівала чеська влада), і таким чином дасть рутенам можливість далі спільно розвивати рідну мову, з іншого – поставить бар'єр перед відчужуючим впливом, який відчувався внаслідок користування іноземними (українською,

³⁸ *Грамматика угрорусского языка для средних учебных заведений*. Ungvár: Kárpátaljai Területi Kormányzói Biztosi Hivatal, 1940. 114 old. (Ужгород, Регентський комісаріат Підкарпатської території, 1940. – 114 с.)

великоруською) мовами» (цит. за: Marina 1977/1999: 144; також див.: Botlik 2005b: 37).

У часописі «Карпатска Недѣля» (від 15 липня 1940 р.) наголошувалося, що граматика у питаннях фонетики та орфоепії бере за основу місцеву вимову, схожим принципом користувалися автори, працюючи і над розділами лексики та синтаксису.

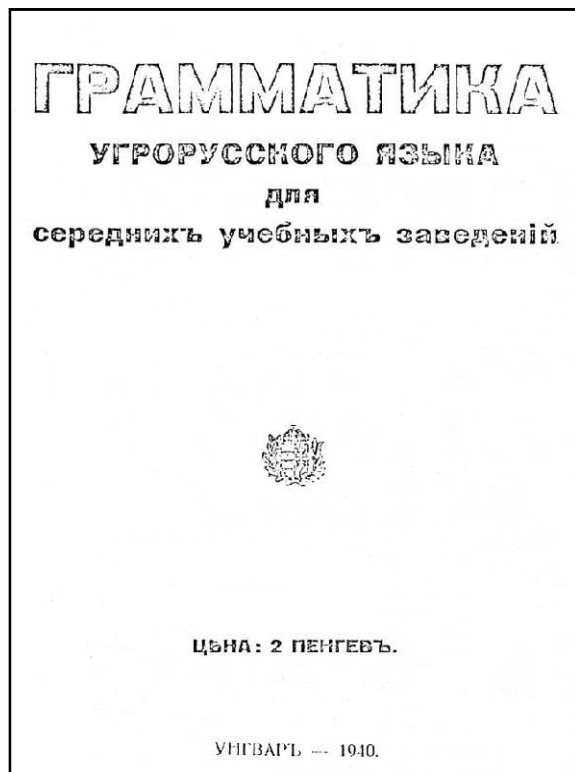
Двомовна поштова печатка, с. Ставне

Передмову до видання написав начальник відділу релігії та освіти Юлій Марина (тому видання багато хто називав «граматикою Марини»).³⁹ Автор передмови окремо зупинився на «мовних» правах місцевих русинів, підкреслив значущість граматики та висловив думку про необхідність повернутися до принципів, які містяться в граматиках, виданих А. Волошином у 1907 та 1919 роках.⁴⁰ Наказ №8888/1940 від 20 серпня 1940 р. передбачав обов'язкове використання «граматики Марини» в підкарпатських

³⁹ Настільки, що сам Юлій Марина (Marina 1977/1999: 143) так і згадує її в мемуарах, написаних у Сполучених Штатах Америки: «граматика Марини».

⁴⁰ Як ми вже згадували, Августин Волошин, який пізніше підтримував український політичний та мовний напрям, на початку XX століття видав дві граматики та одну абетку, які наповнив численними елементами місцевих говорів. Редакційні принципи Волошина тоді затвердила і Академія наук Угорщини.

освітніх закладах, починаючи з 1940–1941 навчального року (див.: Капраль ред. 2010: 133).

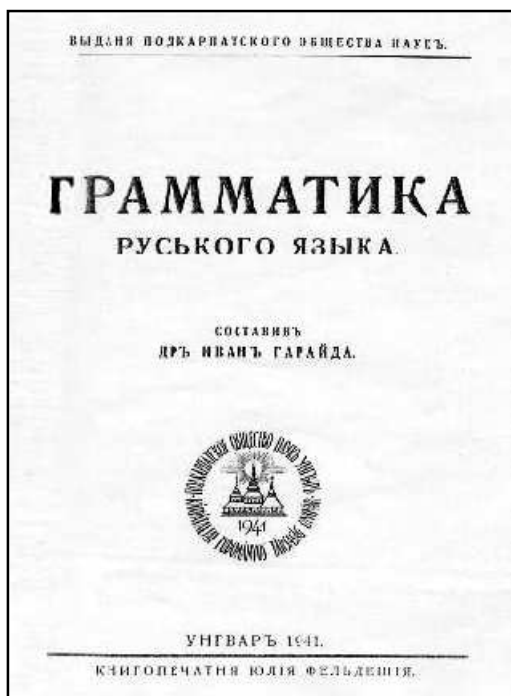
Титульна сторінка угоруської граматики

Однак «граматика Марини», яка до того ще й отримала численну критику⁴¹ (Мозер 2011а), не змогла вирішити проблеми ні стандартизації та кодифікації, ні проблеми викладання мови в школі.⁴² Тому вже у найближчий час світ побачила нова русинська граMATика.

⁴¹ Русофільську критику граматики дивись у праці, редактованій Г. Геровським та В. Крайняницем, на 78 сторінок: Г. Геровскій – В. Крайняницъ ред.: *Разборъ граматики угорусского языка*. Унгварь, 1941.

⁴² Як вказував і Капраль (2003: 178–179), у граматиці де-не-де перемішувалися місцеві та великоруські мовні норми.

У 1941 році з'явилася нова «Грамматика руського языка»⁴³ Івана Гарайди. Ця книга обсягом 143 сторінки не є ні власне граматикою, ні підручником. Зокрема, в ній не розглядаються певні розділи мовознавчої науки (як, наприклад, словотвір). А використанню безпосередньо для освітніх цілей стояла на заваді відсутність, наприклад, розділу про правопис. Після виходу в світ граматика Гарайди слугувала для написання офіційних текстів руською мовою на Закарпатті, зокрема, коли робили переклади для «Подкарпатского Вѣстника». Ця граматика служила кодифікованою основою на практиці й для більшості інших часописів, що виходили в цей час у регіоні руською мовою (Поп 2001: 428).

Граматика І. Гарайди

⁴³ Іванъ Гарайда (Harajda János): *Грамматика руського языка*. Ungvár: Kárpátaljai Tudományos Társaság, 1941. 143 ст. Репринтне видання цієї грамматики з передмовою Івана Петровці накладом 500 примірників було здійснене 2009 р. в Ужгороді за підтримки відомого місцевого політика Івана Балогі.

Про вагоме політичне значення мовного питання свідчить і те, що регентський комісар Міклош Козма особисто тримав на контролі підготовку граматики Гарайди і навіть давав свої рекомендації. Зокрема, саме за його порадою в русинську абетку була введена нова 34-та буква «ъ» [йор] (Офіцинський 2010a: 180, 2010b). Цей випадок свідчить і про те, що створення самостійної русинської літературної мови було не тільки мовним чи мовознавчим, а мовно-політичним питанням.⁴⁴

Регентський комісар окремим розпорядженням зробив використання граматики Гарайди обов'язковим, а наказ міністра релігії та освіти № 27300 від 1941 р. визнав її офіційною граматикою.

26 січня 1941 р. в Ужгороді в актовому залі адміністрації регентського комісара було урочисто засноване Підкарпатське товариство науки (Подкарпатское Общество Наукъ), головною метою діяльності якого було забезпечення самостійності руського народу та їх мови. Товариство протягом усього часу своєї діяльності користувалося моральною, політичною та фінансовою підтримкою угорської держави. Про завдання наукового товариства (ПОН) у своєму листі на ім'я прем'єр-міністра Пала Телекі від 11 січня 1941 р. М. Козма писав так: «Для нас не можуть бути прийнятними ні український, ні великоруський напрями, бо вони суперечать угорській державницькій ідеї. Наша ідеологія покриває рутенську народну ідеологію і фактично є єдиною запорукою її реалізації. Саме тому необхідно й надалі розвивати ідею рутенського народу. Цим цілям повинно служити і наукове товариство, однак відзначу, що питання дуже непросте, бо сучасна рутенська інтелігенція пише або українською, або великоруською, фактично незрозумілою для народу, і дуже неохоче цього позбувається».⁴⁵

⁴⁴ Дзендзелівський (1993: 151–152) наводить свідчення близького співробітника Гарайди, пізніше викладача Ужгородського державного університету Миколи Лелекача, який згадує, що в процесі підготовки граматики Міклош Козма цікавився, чи не занадто буде схожа ця граматика на російську чи українську мову. У зв'язку з цим регентський комісар поцікавився, чи є в сучасній російській чи українській орфографії буква «ъ», що передає твердість. Отримавши негативну відповідь, він запропонував ввести цю літеру до руського правопису.

⁴⁵ Лист цитує Brenzovics ред. (2009), цитована частина знаходиться на ст. 268.

Олександр Бонкало (Bonkáló 1941/1995: 28) у своїй статті «Руська літературна мова», що з'явилася у першому номері наукового вісника ПОН писав: «вирішення питання руської літературної мови є найбільш нагальним і одночасно найважчим завданням Підкарпатського наукового товариства». На установчих зборах товариства М. Козма заявив: завдання створеного за моральної та матеріальної підтримки держави товариства «розвивати національну свідомість та самодостатність рутенського народу, підтримувати його культуру та мову, діючи прямо без певних політичних чи культурних побічних цілей».⁴⁶

Двомовний логотип ПОН

ПОН отримало конфісковане майно «Просвіти» та її ужгородську резиденцію, а регентський комісар передав у розпорядження товариства друкарню, створену 1939 р. при адміністрації (Brenzovics 2010: 139–144).

ПОН, яке ще називали Русинською Академією, об'єднало визначних науковців краю (насамперед істориків, мовознавців, літе-

⁴⁶ Виступ регентського комісара був опублікований у 1-2-му номері часопису «Зоря» від 1941 р. (стор. 6–14). Руською мовою його подає Капраль (2002: 151–156). Протокол установчих зборів ПОН вміщено у 1-2-му номері журналу «Зоря» від 1941 р. (стор. 180–184), а також руською та угорською мовами в книзі Капралю (2002: стор. 142–146, а також 147–150).

раторів та етнографів). За короткий час своєї діяльності (припинило роботу в 1944 році, коли в Закарпаття ввійшли частини Радянської армії) товариство відіграло значну роль у поживленні наукового та культурного життя краю (Csatáry 1994, Капраль ред. 2002). Крім двомовного наукового журналу «Зоря / Hajnal», що виходив між 1941-1944 роками, ПОН видало 92 книги. Також раз у два тижні з'являлася газета «Літературна Неділя» накладом у 3000 примірників (див.: Csátáry ред. 1995, Капраль ред. 2002).

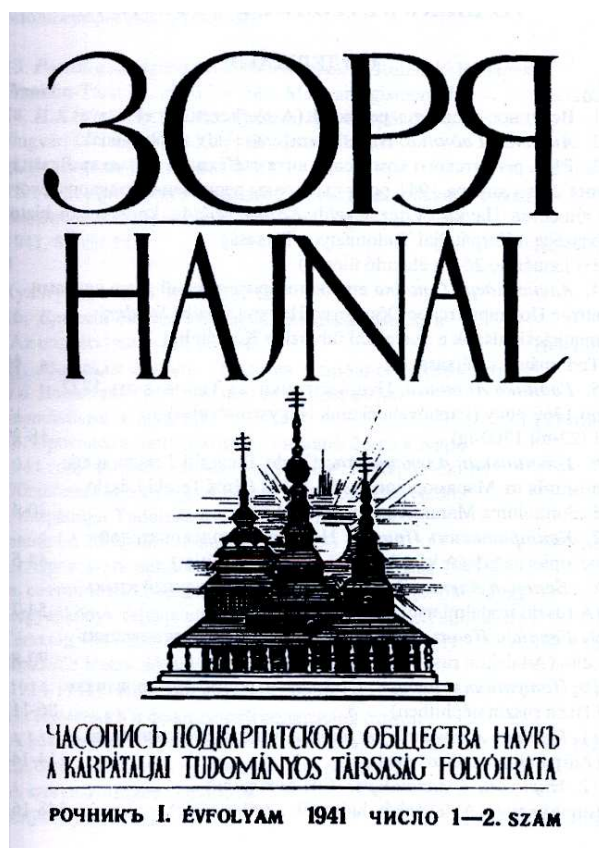
Крім наукової та науково-популяризаторської роботи ПОН, її найважливішим завданням була розробка і кодифікація мовних норм самостійної руської мови. Однією з трьох секцій товариства була руська мовно-літературна секція, до якої входили такі відомі діячі, як Антал Годинка, Олександр Бонкало, Іштван Кнежа, Янош Меліх, Гіядор Стрипський, Олександр Ільницький (Salga 1996: 153, Капраль ред. 2002). Уже на установчих зборах було вирішено, що в мовній полеміці «не спиратимуться ні на російський, ні на український напрями, а власні видання виходитимуть руською (рутенською) народною мовою».

Перший голова ПОН, академік Антоній Годинка, відомий і раніше як прихильник руського напрямку, у своєму програмовому виступі заявив: «Необхідно створити таку літературну мову руського народу, що буде базуватися не на великоруській чи українській, а на руській народній мові, яка формувалася протягом століть серед місцевого населення». Згідно переконання історика та мовознавця А. Годинки, «неправильно і необдуманно стверджувати, що з розмовної мови місцевого руського народу, яка ділиться на 4 чи 5 діалектів, не можна розвинути літературної мови».⁴⁷ У передмові до граматики І. Гарайди А. Годинка повідомляє, що на засіданні мовно-літературної секції ПОН 28 лютого 1941 р. одноголосно було прийнято рішення розвивати літературну мову на основі народної мови населення Підкарпатської території відповідно до принципів Академії наук Угорщини, затверджених у 1900-х роках.

Схоже висловлювався і О. Бонкало (Bonkáló 1941/1995: 30) у своїй статті, що вийшла в перших номерах «Зорі». «Східнослов'янські

⁴⁷ Виступ Антонія Годинки можна знайти у книзі: Udvari ред. (1992: 114).

мови: російська, українська, білоруська та підкарпатська руська мають спільну основу, однак протягом століть розвивалися в різних напрямках, внаслідок чого їх фонетика, морфологія та синтаксис, а особливо лексика настільки різняться, що кожна з них є самостійною мовою», – формулює вихідні положення своєї теорії науковець, а далі зазначає: «За винятком підкарпатських русинів, усі інші слов'янські народи вже розчарувалися в літературному панславізмі і сьогодні пишуть своєю мовою. Кожен народ має право вимагати, щоб до нього зверталися його рідною мовою, і кожна мова придатна для того, щоб з неї розвинути літературну» (Bonkáló 1941/1995: 33; та Бонкало 1941).

Титульна сторінка двомовного наукового журналу ПОН

Значним кроком в унормуванні руської літературної мови була вже згадувана граматика І. Гарайди, видана ПОН 1941 р. У передмові автор зазначає: важко написати граматику такої мови, що вже має численні граматики різного спрямування, кожна з яких отримала багато критики, оскільки інтелігенція до сьогодні не змогла досягти єдиної позиції в мовному питанні. Задекларована автором мета – створення такої граматики, що змогла б кодифікувати найбільш зрозумілий для народу мовний варіант на основі спільних діалектів і одночасно стати зразком для книговидавництва. Адже раніше, спираючись на такі граматики, як зауважує І. Гарайда, писали тексти для народу, які йому важко було зрозуміти.

З передмови граматики випливає, що мовний варіант, який автор хоче унормувати, є своєрідним компромісом між місцевими мовними різновидами. Головний редакційний принцип – етимологічний, і тільки у закінченнях автор йде за розмовною мовою. У той же час він вважає за зразок живу розмовну мову, якою спілкуються місцеві мешканці. Автор також відзначає, що ніхто не перешкоджає місцевій інтелігенції освоювати інші слов'янські мови, однак ніхто не може заборонити й вивчення рідної мови.

З часопису «*Нова Недѣля*» за 6-те липня 1941 р. ми дізнаємося, як Юлій Марина, керівник відділу освіти Підкарпатського регентського комісаріату, оцінює нову русинську граматику. На його думку, граматика – не беручи до уваги незначні недоліки, які треба буде виправити в новішому виданні, – ґрунтується на граматиці А. Волошина, виданій 1907 р., однак місцями відходить від принципів граматики Волошина. Ю. Марина також рекомендував доповнити нове видання орфографічним словником на 30-40 сторінок (див.: Капраль ред. 2010: 210).

Новий мовний, мовно-політичний напрям виявлявся не тільки у виданні руських граматик. Мовна політика задала тон і культурному життю. Автор статті «*Литература и народный языкъ*», що з'явилася у 24-му номері газети «*Литературна Недѣля*» (видавалася ПОН), іронізує: «люде ци письменники, якъ не знають русского литературного языка, берутся писати на семъ языцѣ, бо многъ переконанѣ, что лише на семъ языцѣ можно творити литературу».

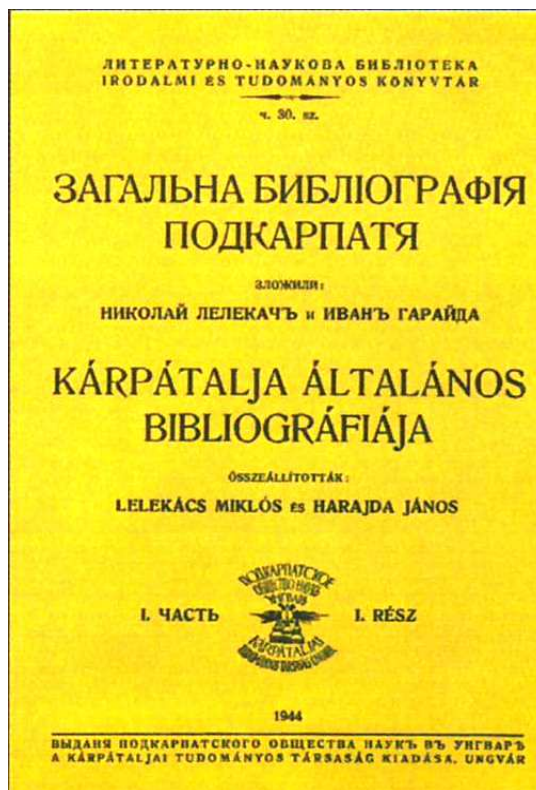
«Чому вони не вчаться в народу?» – ставить риторичне запитання автор, а далі запитує ще: «Чи маємо право писати своєю народною мовою?» і відповідає ствердно. Наводячи сербський і грецький приклади, Еміл Балецький, що сховався за монограмою Е. В., стверджує, що місцева література буде сильною і якісною, а місцева літературна мова стане живою тоді, коли поети і прозаїки писатимуть своєю мовою, близькою до народу. Закінчує автор таким висновком: «Незалежно від того, яку штучну граматику вивчатимуть у школі, народна мова житиме завжди».

Проаналізувавши мову граматики Івана Гарайди – яка, до речі, була першим виданням ПОН – та інші публікації товариства, доходимо несподіваного висновку. Керівники товариства вважали, що руська літературна мова повинна базуватися на місцевих підкарпатських говорах (насамперед на марамороському), на мові художніх творів XVIII ст., а також церковнослов'янській мові і наближатися до народної розмовної мови. І хоча в місцевих слов'янських діалектах до сьогодні спостерігається сильний вплив угорської мови (у першу чергу в лексиці, але також і на інших рівнях мови⁴⁸), однак і мова граматики Гарайди, й інших видань ПОН практично не відображає наслідків контактування з угорською мовою (Дзендзелівський 1993, 1998, Капраль 2008: 190). Набагато менше вдалося тогочасним руським авторам позбутися впливу норм російської літературної мови, тому будова речень їхніх текстів дуже схожа до російського синтаксису (Дзендзелівський 1998, Капраль 2008, Мозер 2011а, Плішкова 2008: 54). Дзендзелівський (1998: 154) вказує й на те, що серед мовних явищ, кодифікованих Гарайдою, нема жодного такого, ізоглоса якого не виходила б за межі тогочасного (і сучасного) Закарпаття (Мозер 2011а).

⁴⁸ Див. детальніше: Csorpy (1881), Балецький (1958), (1963), Дзендзелівський (1959), Деже (1961), (1989), (1996), Мокань (1966), Лизанець (1970), (1976), (1979), (2000), Барань (2009), (2010), Барань-Комарі (2005), Барань-Черничко (2009), Капраль-Поп (2001) stb. Лизанець (1970: 36–37, 86, 89) вважає, що на мову слов'янського населення регіону насильна мадяризація мала негативний вплив; угорські запозичення в місцевих українських діалектах є наслідком мадяризації.

Крім публікацій мовознавчого характеру в журналі «Зоря» та у виданнях ПОН, існування самостійною руської культури та мови мали засвідчувати і дослідження з історії літератури, етнографії та історії.

Свідченням того, наскільки важливим для угорської влади було унормування та поширення руської мови, є розпорядження уряду, видане на прохання М. Козми. На його підставі ужгородська прокуратура отримала право проводити попередню перевірку неугорськомовної підкарпатської преси. У розпорядженні йдеться, «що на Підкарпатській території намагання відірватися від Угорщини тривають у формі мовних дискусій, а реалізація ідеї єдиної рутенської мови може бути забезпечена тільки шляхом передачі контролю за пресою в єдині руки» (цит. за: Brenzovics 2010: 110).

Титульна сторінка наукової бібліографії, складеної ПОН

На підставі наказу №133200/IX з вересня 1939 року в підкарпатських школах угорська мова вводилася як обов'язковий предмет. А в гімназіях з угорською мовою навчання обов'язковим стало вивчення руської мови. За винятком рідної та латинської мов, це була єдина мова, що вивчалася в угорськомовних освітніх закладах.

З метою поширення руських літературних норм угорська держава використовувала й відновлену Угорську національну театральну спілку, яка діяла в регіоні ще з 1934 р. (Brenzovics 2010: 145, 185). Угорське радіо щодня транслювало програми руською мовою (Brenzovics 2010: 147).

Двомовні поштові печатки

Угорська влада майже одразу закрила школи з румунською мовою навчання. У 1940–1941 навчальному році школи з рідною мовою навчання мали тільки русини, словаки та німці, також діяли єврейські релігійні школи. Поступово обмежували освіту русинською мовою, так, наприклад, були закриті Перечинська та Білківська гімназії, регулярно зменшувалася кількість учнів, що навчалися руською мовою. Улітку 1939 р. місцеві прихильники українського руху зверталися до регентського комісара Перені з проханням дозволити відновити діяльність «Просвіти» та ввести україномовне навчання, однак безрезультатно.

Значні зміни були пов'язані із заміною вчителів у підкарпатських школах. Вчителі-українофіли звільнялися з посад, замість них

призначалися русофільські або русинофільські педагоги, а також вчителі з внутрішніх регіонів держави. Учителі, що мали чехословацький диплом, могли отримати роботу тільки при наявності окремого міністерського дозволу.

У тих населених пунктах, де було принаймні десять угорських дітей, повинна була відкриватися угорська школа. Відповідно до цього розпорядження угорські школи чи класи з угорською мовою навчання з'явилися і в таких населених пунктах, де абсолютну більшість становили русини. З 1941 р. частка єврейських дітей в угорськомовних школах не могла перевищувати шести відсотків. Для них відкривали окремі класи або спрямовували в релігійні школи.

Двомовні поштові печатки з Хуста, 1942 рік

Поряд з цим влада спробувала перешкодити тому, щоб руські діти масово переходили до шкіл з угорською мовою навчання. Місцеві органи освіти видали розпорядження, що до школи з угорською мовою навчання може записатися тільки така руська дитина, яка вже говорить угорською і батьки якої звертаються з відповідною заявою в письмовій формі. У національних школах угорська мова та література вводилася як обов'язковий предмет з третього класу. У цих школах випускний екзамен складався як з угорської мови та літератури, так і з рідної мови та літератури.

З 1942–1943 навчального року в Ужгородському греко-католицькому педагогічному училищі з руською мовою навчання ввели вивчення окремих предметів (співи, малювання, фізкультура)

угорською мовою. З 1940 року руську мову викладають в Ниредьгазькому ліцеї та педучилищі.

Для вчителів, що приїхали з інших регіонів держави і не володіли мовою місцевого слов'янського населення, організували курси з вивчення мови. Тим, хто працював у школах з неугорською мовою навчання, додатково нараховували 30 пенге в місяць. Таку саму доплату мали і ті неугорськомовні вчителі, які викладали в угорських класах гімназій з національними мовами навчання. Організовувалися курси і для розвитку знань з угорської мови для руських педагогів.

Таким чином, після чехословацької епохи населення Закарпаття знову пережило зміну влади, що zarazом зумовило і зміну державної мови: чехословацьку змінила угорська. Угорське Королівство також обіцяло автономію для слов'янської громади, що становила більшість у краї, проте й цього разу обіцянку втілити в життя не вдалося. Замість цього подібно до Підкарпатської Русі суспільне життя регіону організували в рамках відносно самостійного адміністративного утворення – Підкарпатського регентського комісаріату.

Угорська (українська) мова на банкноті 50 пенге

Двомовна таблиця державної народної школи

Угорська влада поряд з угорською мовою визнала другою державноюб офіційною руську (угро-руську). Із трьох мовних напрямів, що змагалися між собою в чехословацьку епоху, угорський уряд однозначно став на бік прихильників русинства і підтримував його. Цим державна мовна політика у мовному питанні прийняла рішення замість місцевого населення (Brenzovics 2010: 188–189).

За обранням мовно-політичного напрямку Угорщиною проглядаються її стратегічні політичні інтереси: їй був вигідним окремий невеликий слов'янський народ, для підсилення ідентичності якого на противагу російській чи українській потрібне було створення самостійної руської унормованої (літературної) мови. Для цього Угорщина морально, політично і матеріально надавала значну підтримку цьому напрямку, зокрема створивши Подкарпатское Общество Наукъ. За короткий час своєї діяльності ПОН досягло визначних результатів у поживленні наукового та культурного життя краю, однак не

змогло остаточно закінчити роботу над розробкою та кодифікацією (унормуванням) руської літературної мови.

Розглянувши спроби розробки руських мовних норм, можемо зробити висновок, що за роботою над самостійною східно-слов'янською мовою та її літературним варіантом стоять мовно-політичні наміри та цілі угорської держави, і навіть у колі місцевої інтелігенції не було консенсусу щодо того, яким повинен бути цей мовний варіант.

Офіційна двомовність на пошті: назви населених пунктів вживалися у двомовній формі

Мову та культуру місцевого слов'янського населення і політично, і матеріально підтримували як центральна, так і місцева угорська влада. Мова більшості населення регіону (називаймо її хоч руською,

угрорусською, хоч українською) паралельно з угорською стала у цей період офіційною на Закарпатті. Таким чином, у 1939–1944 роках на Закарпатті склалася парадоксальна ситуація: хоча на офіційному рівні використання (галицького варіанту) української мови заборонялося, однак мова місцевого слов'янського населення (як би не називати її) мало значну державну підтримку, мала статус офіційної.

МОВА, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА: ДОСВІД РЕГІОНУ

Листівка з Мукачева, 1920-і роки

5.1. Статус мов у першій половині XX століття

Адміністративно-територіальне утворення, відоме сьогодні під назвою Закарпаття, межує з чотирма країнами Євросоюзу і входить до складу держави Україна з чисельністю 46 мільйонів мешканців і загальною площею 603,7 км². Регіон є строкатим в етнічному і мовному плані (українська/русинська, угорська, румунська, російська, словацька, циганська, німецька мови), тут поруч співіснують різні конфесії (православна, римо- і греко-католицька, реформатська, іудаїзм) та культури. Край лежить на межі західної і східної християнських цивілізацій, тут взаємоперекриваються різні мовні та культурні кордони, роздільна лінія яких пролягає десь по лінії Карпатського хребта. Роздвоєння між сходом та заходом, перехідний стан є однією з характерних ознак Закарпаття.

Особливою в цьому аспекті є історія регіону. За останні 150 років край входив до складу різних держав, регіональну мовну та освітню політику яких визначало прагнення владної еліти посилити свої керівні позиції. Прикметне, що долю регіону, визнання чи не визнання місцевих національностей, мов, культур і конфесій, їх розвиток чи утиски визначали не місцеві, а політичні еліти, що проживали в далеких столицях. Однак Закарпаття знаходиться дуже далеко від усіх столичних міст: Відня, Будапешта, Праги, Москви і Києва в тому числі.⁴⁹ З усіх цих блискучих столиць Закарпаття здавалося далекою, припалою пилом провінцією. Щоб безкарно використовувати природні та інтелектуальні джерела краю, головною метою регіональної політики кожної держави було збереження спокою серед місцевого населення, однак до реальних владних важелів місцеві кадри ніколи не залучалися, власне, це не відбувається й сьогодні.

За винятком Радянського Союзу, який централізовано управлявся з Москви, кожна держава, що володіла регіоном, намагалася зафіксувати статус краю у формі певного автономного

⁴⁹ Відстань з Ужгорода до Відня становить приблизно 555 км, до Будапешта – 330 км, Праги – 720 км, Москви – 1600 км, Києва – 820 км.

утворення (Таблиця 11). Однак реального самоврядування жителі області так ніколи й не отримали. Угорщина вже запізно спробувала реалізувати автономію, запропоновану наприкінці Першої світової війни. Пізніше і Чехословаччина (1919–1939 рр.), і угорська політична еліта в період між 1939–1944 роками вважали місцеве слов'янське населення «недозрілим» для запровадження широкої автономії. Незалежна Україна – попри результати референдуму 1991 року⁵⁰ – категорічно уникає питання автономії Закарпаття, а тим, хто порушує цю проблему, регулярно ліплять ярлики сепаратистів, провокаторів, які загрожують територіальній цілісності держави, діючи при політичній і фінансовій підтримці закордонних сил.⁵¹ Здається, на сьогодні українська політична еліта не дозріла до того, щоб розпочати в рамках конструктивного політичного і фахового діалогу обговорення шансів і можливостей будь-якої автономії.⁵²

Під впливом різних зовнішньо- і внутрішньополітичних подій і Угорщина, і Чехословаччина, й Україна, зрештою, схилилися до того, щоб замість самоврядування зберегти статус-кво, тобто замість автономії запровадити в Закарпатті централізацію. Цікаво, що ідея надання якоїсь форми автономії виникало тільки в умовах політичної кризи: в кінці 1918 року – перед закінченням Першої Світової Війни, у кінці 1938 року – перед розпадом Чехословацької Республіки, в 1940 році – за роки Другої Світової Війни, після повернення регіону

⁵⁰ На референдумі, що проходив 1 грудня 1991 року, для мешканців Закарпаття у бюлетені було включено запитання «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус спеціальної території з самоуправлінням у складі України?». 78% виборців відповіло на це питання ствердно. Крім цього, виборці Берегівського району отримали ще один бюлетень. У районі, де більшість становить угорське населення, 81,4% виборців підтримало створення угорського автономного округу.

⁵¹ Характерним прикладом може бути точка зору, викладена в монографії, яка аналізує становище закарпатської угорської нацменшини, її політичну та культурну діяльність з позицій української етнополітики. Автори праці роблять висновок, що в майбутньому закарпатські угорці не відмовляться від наміру створити національну територіальну автономію, а це може призвести до іредентизму (див. Гетьманчук–Гришук–Шипка 2008).

⁵² Хоча одною з адміністративно-територіальних одиниць України є Автономна Республіка Крим, ані Конституція України, ані Конституція Криму не вказує тип цієї автономії (територіальна, національна, тощо).

до складу Угорщини та в 1991 році – в дні формування незалежної України.

Таблиця № 11. Плани автономії у першій половині XX ст.

Складено на основі видань: Dupka (2004), Fedinec–Vehes ред. (2010), Vegesh–Fedinec ред. (2010), Левенець та інші ред. (2008), Csernicskó (2013).

Держави	Обіцянка автономії	Реалізація автономії
Австро-Угорська Монархія (Угорське Королівство)	Запланована автономія: Руська Крайна.	На практиці не реалізувалась.
Чехословацька Республіка	Запланована автономія: Підкарпатська Русь.	До кінця 1938 р. (до розпаду першої Чехословацької Республіки) на практиці не реалізувалась.
Карпатська Україна	Державність країни розвивалася завдяки автономного руху.	Не було потреби автономії.
Угорське Королівство	Запланована автономія: Підкарпатська Воєводина.	Не реалізувалась.

Мовну політику в регіоні в усі епохи визначала ціла сукупність різноманітних факторів. Так, на неї впливали міжнародні політичні події, наміри сусідніх держав, концепція мовної політики держави, етнополітичні особливості регіону, а також власний культурно-національний рух місцевих еліт.

Мовна політика визначає статус мов та їхнє використання. Дослідник у галузі соціолінгвістики Х. Клос (Kloss 1967b) вважає, що державний статус мов можна охарактеризувати п'ятьма функціональними рівнями:

1. Мова державна чи офіційна мова на території всієї держави.
2. Офіційна мова великої регіональної цілісності, територіально-адміністративної одиниці (частина держави, губернія, автономна територія).
3. Використання мови дозволено у публічних сферах, вона з'являється в освіті, у культурному житті, у пресі, в окремих випадках нею можна користуватися в офіційних ситуаціях, хоча мова не має державного та офіційного статусу.

4. Використання мови толерують в особистому спілкуванні, іноді у церковному житті та в приватних школах, але не вживається в офіційній сфері.

5. Використання мови заборонено законами та постановами.

На основі класифікації Клоса (Kloss 1967b) у таблиці 12 представлено діахронічний зріз статусу мов, якими користуються на території сьогоdnішнього Закарпаття.

Таблиця № 12. Статус мов на Закарпатті у XX столітті

Мови → Держави ↓	Українська	Руська (русинська)	Угорська	Російська	„Чехо- словацька”	Румунська
Австро- Угорська монархія (1867–1918 рр.)	4	3	1	3	4	4
Перша Чехословацька Республіка (1918–1938 рр.)	3	2	3	3	1	3
Друга Чехо- словацька Республіка (1939)	2	4	3	3	1	3
Карпатська Україна (1938– 1939)	1	4	4	4	4	4
Угорське Королівство (1939–1944)	5	2	1	4	4	4

З історії мовної політики на сучасній території Закарпаття можемо констатувати, що у першій половині XX століття чотири рази змінювалась державна мова. У відносно короткий період такою мовою були угорська, чеська (чехословацька), українська і знову угорська. Рідна мова більшості населення Закарпаття державною була лише в Карпатській Україні (в 1939 р.). Мови меншин використовувались в офіційному діловодстві практично за весь період.

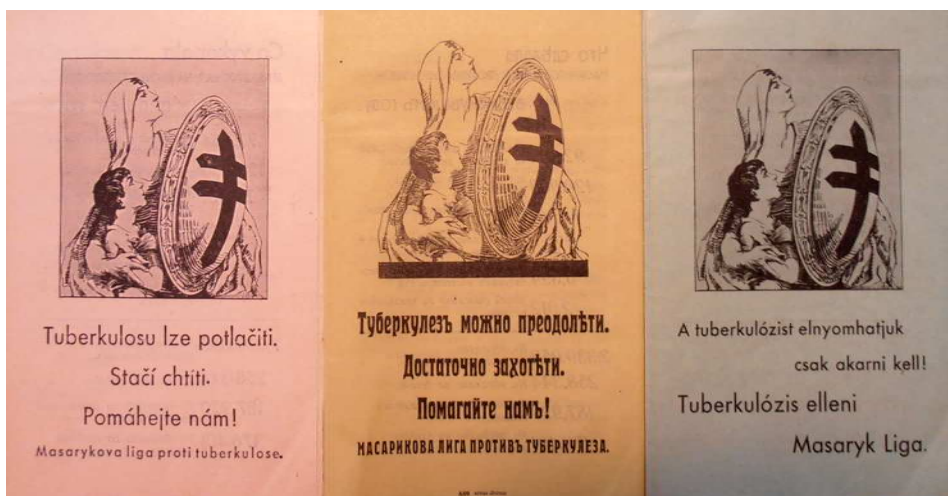
Протягом тривалого часу національна мова та її кодифікований варіант не були визначальним елементом ідентифікації, набагато важливішою була, наприклад, конфесійна приналежність. У цей

період природним було використання у сфері адміністративного управління, церкви, культури та науки престижної *lingua franca*, яка представляла значні культурні цінності. Проте, коли в Європі мова стала найважливішим символом національної ідентичності, інтер-національну мовну ідеологію замінила вернакуляризація та ідеологія мовного націоналізму, а потім на перше місце вийшли місцеві національні мови. Коли в Угорщині в рамках цього тривалого процесу в тих сферах суспільного життя, які перебували під безпосереднім впливом держави (наприклад, адміністративне управління та освіта) латинську та німецьку мови поступово замінювала угорська, східнослов'янське населення північно-східних територій Угорщини все ще для офіційних функцій використовувало церковнослов'янську та російську мови або їх варіанти, збагачені регіональними елементами. Гострого конфлікту між угорською державою та слов'янською меншиною не виникало доти, поки центральна влада не захотіла поширити сферу використання угорської мови і на внутрішню мовну сферу слов'янського населення, що проживало на периферії держави. Коли ж пізніше – паралельно з процесами національного пробудження – серед русинів усе потужнішим ставало прагнення використовувати рідну мову, за виконання офіційних функцій одночасно почали боротися дві місцеві мови/різновиди мови: українська, що була набагато ближча до місцевих говірок, ніж російська, а також русинська, яку бажали створити, спираючись на місцеві діалекти.

Угорська національна ідеологія, що посилилася після австрійсько-угорського консенсусу 1867 року, визначила й засади подальшої мовної політики. У період безпосередньо перед початком Першої світової війни угорська мовна та національна політика була підпорядкована завданню збереження територій: угорський уряд прагнув утримати в складі Угорщини національні регіони, зокрема і Закарпаття, шляхом розширення їхніх національно-культурних та мовних прав. Однак це було вже запізно та безрезультативно.

Мовну політику Чехословаччини стосовно Закарпаття багато в чому визначили зобов'язання новоутвореної держави, взяті на себе підписанням Сенжерменського мирного договору. У колі

Восени 1938 року регіон частково, а навесні 1939 року – уже повністю повернувся під владу Угорщини. Державна мовна політика цього часу була підпорядкована геополітичним цілям. Підтримуючи самостійність русинської національності та мови, Будапешт усе ж мав намір віддалити слов'янське населення краю як від народжуваної української держави, так і від радянсько-російського більшовизму. Забезпечені для русинів національні та мовні права, культурне та наукове життя, що почало розвиватися завдяки державній підтримці, – усе це мало служити тому, щоб утримати регіон у межах Угорщини. Підтримка русинського напрямку однозначно мала на меті досягнення цієї державної політичної мети.

Багатомовна боротьба проти туберкульозу у чехословацькому періоді

Прибравши після Другої світової війни Закарпаття до своїх рук, Радянський Союз на початковому етапі легітимізував захоплення цієї території шляхом повної заборони русинського руху та утвердження виключно українізації, української ідентичності. Пізніше – паралельно з процесами повної радянізації політичного, економічного та культурного життя – настала епоха «советизації» та русифікації, прикритої гаслами радянського інтернаціоналізму. Радянська мовна політика з трьох мовних напрямів повністю витиснула русинську,

підтримуючи – щоправда, зовсім різною мірою – російський та український.

Для прихильників русинської орієнтації та українофільського руху, які в регіоні змагалися між собою, прикладом були національні та мовні рухи інших слов'янських націй, що проживали на території Угорщини, зокрема сербів і словаків (див., наприклад, Ташкович 2009: 253). Обидва напрями мають схожу ідеологію, що протиставляється панславізму. Як український, так і русинський рух на протигагу русофільським (панславістичним) ідеям, намагалися представляти окрему самостійну національну та пов'язану з нею вернакуляризаційну мовну ідентичність.

Таблиця № 13. Державне втручання в етномовний склад населення регіону у першій половині XX ст.

Австро-Угорська Монархія (Угорське Королівство)	Чехословацька Республіка	Карпатська Україна	Угорське Королівство
У XX столітті не характерна така державна політика.	Заселення чиновників із Чехії та Словаччини, інтелігенції з Галичини, заснування слов'янських населених пунктів у південній частині регіону, відмова багатьом у громадянстві.	За короткий період існування держави не характерна така політика.	Відмова у громадянстві багатьом, заселення чиновників, фахівців різних галузей, вчителів, військових із внутрішніх областей Угорщини, практично повна депортація єврейського населення.

5.2. Мова або діалект: мовознавча чи політична проблема?

З точки зору національно-мовної політики питання русинської національності та мови виявилось найважливішим у регіоні протягом усього аналізованого періоду: до сьогодні дискусійним залишається питання як визначати (трактувати) мову закарпатських слов'ян, місцеві слов'янські мовні варіанти.

Для тих мовознавців, які розглядають мову не просто як скінченну кількість мовних одиниць, з яких можна утворити нескінченну кількість комбінацій, а невід'ємною властивістю мови, вважають, по-перше, мовну різноманітність, а по-друге, функціонування її в суспільстві, очевидним є те, що поняття мови, діалекту чи мовного варіанту розмежувати непросто (Вахтин–Головко 2004: 43–44, Bárczi 1956: 393, Wardhaugh 1995: 24–25). Постає питання: на підставі яких критеріїв ми можемо визначати, що варіант «Х» є самостійною мовою, а варіант «У» – тільки діалектом певної мови?

Для того, щоб відповісти на це питання, з'ясуємо, що є мовою з погляду соціолінгвістики, та проаналізуємо, завдяки чому мова стає власне мовою! Соціолінгвістика відносить мову до явищ, які важко дефініціювати і чітко описати. Те, що з точки зору пересічної людини здається гомогенним і називається мовою, насправді є складною сукупністю різноманітних так званих різновидів мови (діалектів), які перебувають у тісному взаємозв'язку і постійно змінюються. У принципі можемо стверджувати: «МОВИ» не існує, є тільки різноманітні мовні варіанти, які змінюються і сукупність яких абстрактно ми сприймаємо як мову.

Тоді на підставі чого, яких спільних властивостей класифікуємо мовні варіанти так, що одні належать до мови «А», а інші – до мови «Б»? Тверезий розум та щоденний досвід підказує, що такою спільною властивістю є її зрозумілість для загалу: коли «Х» і «У» при зустрічі використовують свою мову (різновид мови) і при цьому розуміють один одного, тоді вони розмовляють однією мовою. Якщо ж вони не розуміють один одного, тоді мовні варіанти, якими ко-

ристуються «X» і «Y», є частинами не однієї, а різних мов. Насправді реальність набагато складніша. Девід Кристал у своїй книзі «Енциклопедія мови» розкриває можливі зв'язки між мовою та діалектом на 5 прикладах, зіставивши 5 мов/мовних варіантів (британська та американська англійська, угорська та англійська, норвезька та данська, китайські діалекти, турецька та узбецька). Дослідник запропонував вважати критерієм класифікації не тільки спільну зрозумілість, а й культурне коріння мовців (Crystal 1998).

У першому запропонованому ним типі йдеться про такі мовні варіанти, мовці яких розуміють один одного, а спільноти, які користуються цими різновидами, мають (частково) спільне культурне коріння. З цього випливає, що британська та американська англійські є варіантами англійської мови, тобто належать до однієї мови. Однак перед тим, як беззаперечно погодитися з цим висновком, звернімо увагу на те, що нікому не спаде на думку сприймати британців з американцями як одну націю. Додамо: такий стан справ маємо попри те, що в історичній перспективі між розділенням двох націй минуло небагато часу. Не забуваймо й про те, що коли ми пишемо англійською, будь-який ПК запропонує нам цілу дюжину варіантів англійського правопису.⁵³ Учителям іноземної мови добре відомо: американська та британська мовні школи ведуть серйозну боротьбу, щоб у неангломовних державах у школах вивчали їхній варіант, а не конкурента (Kontra 1999: 96–98).

Розгляньмо другий тип. Він набагато простіший: англійська та угорська взаємно незрозумілі, два народи не мають спільних культурних традицій, отже, англійська і угорська дві окремі мови.

Зовсім не такий однозначний третій тип: якщо норвежець зустрінеться з данцем і обоє говоритимуть рідною мовою, вони без проблем зрозуміють один одного. Два народи не мають спільних

⁵³ У комп'ютері є такі версії англійського правопису: австралійська, белізська, південноафриканська, британська, Філіппінські острови, гонконзька, індійська, індонезійська, ірландська, ямайська, канадська, карибська, малайзійська, сингапурська, Тринідад і Тобаго, новозеландська, американська (США) та зімбабвеська.

традицій. Попри взаємну зрозумілість ніхто не ставитиме під сумнів, що норвезька та данська – це дві різні мови.

Четвертий тип, напевне, ще заплутаніший. Китай – держава з величезною територією, де побутує багато діалектів. Серед них Кристал розглядає два: кантонський та хаккаський. Припустимо, що зустрінуться двоє китайців, кожен з яких знає тільки рідну говірку. У такому разі той, що розмовляє кантонською, не зрозуміє того, хто говорить хаккаською. Тобто між двома мовними варіантами нема взаємної зрозумілості. Попри це обоє твердо переконані: хоча вони й не розуміють один одного, все ж розмовляють однією мовою – китайською (див. ще Cseresnyési 2004: 126–127).

Ну і зрештою в п'ятому випадку уявімо зустріч турка (османа) та узбека. Сини двох народів, що мають певні спільні культурні традиції, користуючись своїми мовами, з більшим-меншим успіхом зможуть порозумітися. Якщо норвежця і данця, що розуміють один одного, ми вважаємо представниками різних, а китайців, що не розуміють один одного, – представниками однієї мови, тоді як кваліфікувати цей випадок?

Наведені випадки, напевно, остаточно підтвердили: нема однозначних наукових критеріїв розрізнення мови та діалекту. Взаємна зрозумілість та культурні традиції навіть у сукупності не дають відповіді на це питання. Адже маємо приклади, коли ті, хто розуміють один одного, вважають, що розмовляють різними мовами, і коли ті, хто не розуміють один одного, все ж таки дотримуються думки, що розмовляють однією й тією ж мовою. Маємо, отже, такі мовні варіанти, у випадку яких легко визначити, належать вони до однієї мови чи ні, а маємо й такі, коли на це питання на підставі об'єктивних критеріїв відповісти неможливо.

Таким чином, у мовознавстві загальноприйнятою є думка, що нема однозначних наукових критеріїв для визначення того, чи дана мова є самостійною або просто діалектом певної мови. «Визначення того, є певний мовний варіант мовою чи ні (на противагу діалекту), зовсім не тільки мовознавче питання», – пише Петер Тругділл (Trudgill 2001, 2010: 129). Не є визначальним аргументом у визначенні приналежності двох дискусійних мовних варіантів і те, на-

скільки близькими вони є на підставі граматичної системи та лексичного складу (Bartha 1999: 14). «Таким образом, можно сделать вывод, что граница между языком и диалектом является в значительной степени условной и существует только с социолингвистической, но не с чисто лингвистической точки зрения» (Вахтин–Головко 2004: 44).

У соціолінгвістиці поширеними є такі поняття мов: «Abstand» і «Ausbau» (Kloss 1967a, 1993, Trudgill 1992b, 1997, 2001, 2003). Аусбай-мови — на відміну від абштанд-мов — виділяють у категорію самостійних не стільки на підставі лінгвістичних (фонологічних, граматичних і лексичних), скільки соціальних, культурних і політичних факторів. З цієї точки зору схожість між мовами або їх взаємна зрозумілість зовсім не є визначальним критерієм (Crystal 1998: 363, Bartha 1999: 14–16). Наприклад, чеську і словацьку, сербську і хорватську, болгарську та македонську тощо розглядають як окремі мови не тому, що вони значно відрізняються одна від одної з лінгвістичної точки зору, а через те, що вони є мовами двох незалежних держав, і їх мовці наполягають на тому, що їх мова — самостійна. А ось діалекти китайської прийнято вважати різновидами однієї мови попри те, що вони відрізняються один від одного настільки, що немає взаємної зрозумілості. «Китайські мовці часто можуть порозумітися тільки з допомогою мови-посередника. [...] Китайські мови (діалекти) прийнято зараховувати до категорії «китайська мова» не через структурну схожість або близькість, навіть не через спільну писемність, а через їх політичну (і культурну) китайськість» (Радевич-Винницький–Іванишин 2012: 128, Cseresnyési 2004: 126–127).

Михайло Грушевський з приводу української мови відзначав, що поняття мови і діалекту конвенціональне, нема таких однозначних критеріїв, яким повинен відповідати мовний варіант, щоб його класифікували як мову, а не діалект. «Лінгвістична близькість до сусідніх народів — великоруського й польського не раз давала привід навіть заперечувати існування й права на самостійний культурний і політичний розвій українського народу. Такі голоси давали й навіть досі дають себе чути з польської й великоросійської сторони. [...] Розу-

міється, в основі таких поглядів лежали мотиви чисто політичної натури [...]. Але сі змагання укриваються дуже часто науковим плащиком — а власне лінгвістичним», — пише видатний український дослідник (Грушевський 1954: 4–5).

«Далі, поняття языка й наріччя вповні конвенціональні — вони уставляють лише повне степенування в языковій диференціації, відносини роду до виду, *genus* до *species*, але абсолютно взявши ледве чи можна поставити певні критерії, яким повинна відповідати певна мова для того, аби бути признаною языком. Тому й українську мову одні уважають языком, інші нарічем. Культурне ж значінне певної мови залежить не від лінгвістичних дефініцій, а від впливів історичних обставин і від життєвих, культурних сил самого народу. Без сумніву, успіхи українського життя за останнє десятиліття перешли на користь українства погляди на культурну і національну повноправність української народності більше, ніж всі наукові аргументи, і перехилитимуть все більше з дальшим своїм поступом», — підсумовує проблему М. Грушевський (1954: 5).

Стосовно розрізнення російської (великоросійської) та рутенської (малоросійської або української) літературних мов Шандор Бонкало (Bonkáló 1915: 81–82) писав: «Неупередженому вирішенню цього питання перешкоджають не стільки різні мовознавчі позиції, скільки політичні погляди. На жаль, в історії слов'янської філології вони відіграють надзвичайно велику роль. [...] На перешкоді об'єктивного вирішення питання і цього разу стояла пріоритетність політичних інтересів та взяття за основу помилкової позиції».

Виходячи з усього вище сказаного, можемо стверджувати, що мова — це не тільки мовознавче, а й суспільне, політичне, культурне та історичне поняття. Якщо у питанні «мова чи діалект?» виникає конфлікт, «тільки з мовознавчого підходу такого типу конфлікти ніколи розв'язати не можна» (Crystal 1998: 40). «Питання „мова чи діалект” прийнято вирішувати з суспільно-політичної (тобто не структури мови) точки зору» (Cseresnyési 2004: 129). Отже, у тематиці «мова versus діалект» обминути політику неможливо (див. Haugen 1966, Kloss 1967a, Barbour 2004: 294–295).

Джошуа Фішман (2009: 110–111) вважає, що «основна проблема полягає не в тому, чи Б є „справді діалектом А” (власне, чому тоді А не розглядається як діалект Б, оскільки „схожість” очевидно працює в обох напрямках). [...] Насправді сильніший з двох може бути вельми радий проковтнути слабшого, в чому його, власне кажучи, слабша сторона часто й підозрює, але остання рішуче наполягає на своїй незалежності, на цілковитій законності своїх відмінностей і цілком моральних наслідках „відхилень” від свого злого двійника, незалежно від того, наскільки малюсінськими вони можуть бути навіть у найофіційніших писемних функціях. Ця заповітна мета слабшої сторони більше, без сумніву, бажана, ніж досяжна і зазвичай вимагає політичного відділення для свого здійснення. Це саме так, оскільки основні проблеми є соціо-політичними і народномовними, аніж суто мовними як такими».

Мовознавців світу вже давно хвилює проблема, що робить мову мовою, вони намагалися запропонувати численні критерії для її вирішення, але існує тільки один дієвий: як вирішують самі мовці певної мови (див. Bárczi 1956, Sándor 2001: 38): «Питання самостійності аусбау-мов ніколи не вирішують мовознавці, це роблять самі мовці (або якісь їхні впливові групи); у їхньому рішенні, звичайно, значну роль відіграють політичні, суспільні, економічні та культурні зв'язки відповідного регіону», – підсумовує І. Лонштак (Lanstyák 1998: 135).

Однак в окремих випадках, попри те, що одна група вважає використовуваний нею мовний варіант самостійною мовою, «влада може заперечити, мовляв, мова меншості – це зовсім не мова, – ба більше, такої мови насправді не існує і це просто діалект мови більшості» (Trudgill 2010: 130). Звичайно, влада «може аргументувати й так, що якщо мова, якою говорить меншість, навіть існує, то той варіант, яким говорить невизнана нація, насправді діалект мови більшості, який просто неправильно класифікували» (Trudgill 2001, 2010: 130). Д. Тругділл (Trudgill 2010: 130) звертає увагу й на те, «що ці два способи заперечення статусу мови з'являються тоді, коли мови меншості й більшості перебувають в аусбау-зв'язках: коли обидві є частинами того самого географічного діалектного кон-

тинууму». Всередині континууму неможливо точно визначити, де закінчується одна, а де починається інша мова, і взагалі, чи інша мова починається у цій певній точці? (Crystal 1998: 40). Як стверджує М. Мозер (2011b: 111), це типово для слов'янських мов та їхніх стандартних різновидів.

Узагалнюючи питання мовної війни першої половини XX століття нашого регіону, Ю. Шевельов стверджує: «Мовний хаос, ясні річ, існував, але не слід надавати йому занадто великого значення. Три позірно групи – русини, українці й росіяни – в дійсності не стояли так далеко одна від одної, як може видатися з полемічних статтів. Чистою літературною українською мовою не видавалося майже нічого, літературною російською дуже мало, переважно твори авторів не місцевого походження. Практично все друковане мало в собі елементи місцевих говірок, різниця полягала в питомій вазі тих домішок. З цього погляду відмирання традиційної форми „русинської мови” залежало не від того, що вона синтезувалася в різних текстах з іншими мовами. Це був закарпатський спосіб переходу до справжньої літературної мови, чи то української, чи російської» (Шевельов 1987б: 254).

Між аусбау-мовами неможливо провести однозначну межу, адже між ними спостерігається перехідність, тому не дивно, що питання мови і політики часто тісно переплітаються. Мови, які мають багато спільних рис і є взаємно зрозумілими, можуть розмежовуватися і визнаватися мовами тільки, так би мовити, штучно. «Те, що певна громада вважає свою мову самостійною чи діалектом іншої мови, залежить виключно від неї, здебільшого йдеться про політичне рішення: згідно з одним афоризмом, приписуваним Максу Вайнрайху, але який насправді походить з XIX ст. і ймовірно належить Джоню Стюарту Міллю, діалект від мови відрізняє тільки те, що в останньої є армія і флот.⁵⁴ Це, мабуть, звучить незвично, але схоплює суть» (Sándor 2011: 74–75).

Повністю підходить сюди наступна цитата, взята з присвяченої мовним питанням брошури «За рідне слово: полеміка з русо-

⁵⁴ Англійською: «A language is a dialect with an army and navy» («Мова – це діалект, в якого є армія і флот»).

філами», виданої 1937 року в Мукачеві: «Найбільша і найперша причина наших мовних спорів в тому, що український наріз є нацією недержавною, бо якби хоч частина території, заселеної українцями, була самостійною державою, то сусіди, примирившись з фактом існування такої держави, примирилися би і з думкою про окремішність українського народу та його мови».⁵⁵

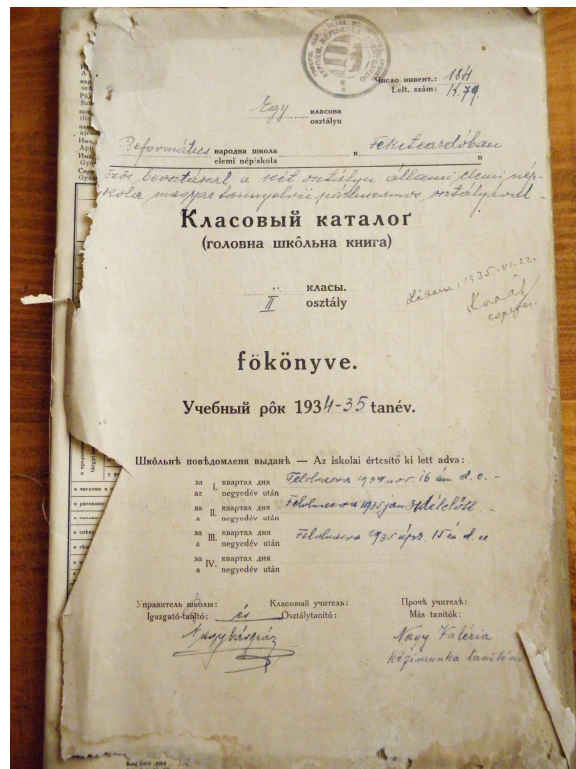
Добре усвідомлював зв'язок мови та політики й А. Волошин (1921), який відзначав, що «борьба проти малоруського языка була викликана лиш сторонніми релігійними, політичними і економічними інтересами, но ніколи не була обусловлена наукою». Він же знав про те, що «як із квадрата не мож зробити круга, так таких народів, котрих роздвоїла історія, найтяжче скувати праві на поприщі языка. Можна їх об'єднати господарськими або політичними інтересами, но окреме розвившіся язики наново об'єднати не мож» (Волошин 1921).

Схоже бачення взаємозв'язків між мовою, нацією й політикою мають і сучасні мовознавці: «У формуванні націй з поневолених народів величезну, по суті, визначальну роль відіграли „філологічні палії“, „лінгвістичні революціонери“, „мовно-культурні будителі“. Вони торували шлях „від народу до нації“. У недержавних націях ніколи національно свідомо буржуазія не існувала раніше існування національних газет, театрів і шкіл. [...] Так воно є насправді: починається все з відновлення мови, а закінчується самотністю, тобто самостійністю» (Радевич-Винницький–Іванишин 2012: 158–160). «Якщо не було руху за віддалення, то не було б хорватської після півстолітнього домінування сербської, і не було б македонської супроти болгарської, і не було б русинської навпроти української», пише Фішман (2009: 122–123).

Якщо спільнота Х стверджує, що мовні варіанти, використовувані групою Y, не є варіантами самостійної мови, а тільки діалектами мови Х, вона не тільки заперечує існування мови Y, але також право спільноти Y виразити свою ідентичність, відмінну від спільноти Х (Trudgill 1992a). «Класифікувати мову як «діалект», «народну говірку», «говір» означає виключити вимоги націй, які не мають

⁵⁵ *За рідне слово: полеміка з русофілами*. – Мукачево, 1937. – с. 6.

влади, на самовизначення, посиляючись на те, що в їхньому випадку відсутня одна з головних умов існування нації – повністю розвинена мова. Так нації чи народи, що не мають власної державності, на суспільному рівні розглядають як неповноцінні, а на міжнародному – вважають невидимими, невиключеними», – пишуть два всесвітньо-відомі фахівці з мовних прав людини – Роберт Філіпсон і Тове Скутнаб-Кангас (Phillipson–Skutnabb-Kangas 1997: 25). Отже, якщо у Європі ХХІ століття держава заперечує право однієї групи, щоб та виразила власну національну та мовну ідентичність, відмінну від більшості, фактично вона діє, як царська Росія, яка, заперечуючи самостійність української мови, визнавала її лише за діалект російської: тобто з політичних мотивів не приймає думки спільноти, що використовувані нею мовні варіанти належать до іншої мови.

Шкільний журналу з Підкарпатської Русі, оформлена
руською/українською та угорською мовами

Таблиця № 14. Характерні риси мовної політики першої половини XX ст.

Складено на основі: Вегеш–Фединець ред. (2010), Csernicskó (2010a), (2010b), (2013), Fedinec–Vehes ред. (2010).

Держави	Прагнення за- провадження і посилення позицій державної мови	Використання міноритарної мови як офіційної	Примусове поширення використання державної мови в освіті	Тип сфор- мульова- ного бі- лінгвізму
Австро- Угорська Монархія (Угорське Коро- лівство)	Постійне посилення позицій угорської мови.	Угорська вико- ристовується як державна, міноритарні мови вжи- ваються в місце- востях, на місце- вому рівні.	Поширення угорськомовної освіти, від кінця XIX ст. поступово вводиться обов'язкове вивчення угорської мови як державної в усіх навчальних закладах („Lex Apponyi”).	Асимет- ричний.
Чехосло- вацька Республіка	Посилення позицій „чехо- словацької” (чеської) мови.	Мова більшості слов'янського насе- лення краю обов'язково вико- ристовується як регіональна офі- ційна мова. Міноритарні мови (практично: угорська) вжи- ваються там, де частка представ- ників меншості досягає 20% від загальної кількості населення.	Вивчення державної мови обов'язкове, поширення навчальних закладів з державною мовою навчання, але залишається право на навчання рідною мовою.	Асимет- ричний.

Карпатська Україна	Запровадження української мови як державної, посилення її позицій.	В країні єдина державна і офіційна мова – українська.	Мова навчання – українська.	Асиметричний.
Угорське Королівство	Відновлення і посилення статусу угорської мови як державної.	„Угороруська” мова друга державна мова адміністративно-територіальної одиниці. Прагнення кодифікування окремої русинської літературної мови.	Функціонують школи з мовами навчання меншин, але поширюється освіта державною (угорською) мовою.	Теоретично симетричний: для угорських державних службовців, чиновників, військових обов’язкове оволодіння руською мовою; меншини вивчають державну мову на всіх рівнях освіти.

Звичайно, все це підтверджується й з протилежної позиції. Якщо спільнота Y стверджує, що використовувані нею мовні варіанти організовуються в окрему мову Y, а не становлять діалекти іншої мови X, тоді разом із цим вона артикулює, що у самоусвідомленні відрізняється від групи X і як спільнота відчуває потребу на вираження інакшості, власної ідентичності. У таких випадках ті, хто борються за самостійність своєї мови, регулярно наводять для підтвердження власної позиції й мовні, граматичні аргументи, хоча ці аргументи набагато більше віддзеркалюють зміну культурної та

політичної ідентичності, ніж виступають лінгвістично підтвердженням науковим фактом.

Усе це вказує на те, що визнання русинів окремою національністю та питання самостійної русинської мови не лінгвістичне і навіть не правове, а політичне й культурне. Нема мовознавчих критеріїв визначення того, що є мовою і що – діалектом, тому неможливо з тільки лінгвістичної точки зору підтвердити або спростувати те твердження, що русинська – це діалект української, як і те, що це – незалежна від української самостійна мова. Таким чином, на підставі сказаного вище очевидним є (мовно)політичний характер перманентних дискусій навколо приналежності східно-слов'янських мовних варіантів, що використовуються на Закарпатті.

Питання мовної стандартизації та кодифікації східнослов'янських етносів, що проживають на території сучасної Закарпатської області, органічно пов'язане зі схожими прагненнями інших національностей регіону. Серед головних ознак угорської епохи реформ та національних-культурних рухів хорватів, словаків і румунів, які виникли трохи пізніше і розвивалися паралельно, називають: усвідомлення взаємозалежності понять нації й мови, їх поєднання; звернення до народної мови; вироблення та шліфування так званої літературної мови; розширення сфери використання та функцій рідної мови; забезпечення умов освіти рідною мовою і створення відповідної системи навчальних закладів; відродження культурного життя, тісно пов'язаного з мовою. Еволюції національних ідей допомогло й те, що на зміну просвітницькому раціоналізму прийшов романтизм, який сприяв поширенню національної романтики, «віднаходженню» власної мови та народної культури. Тому національний та мовний рухи русинів Угорщини, що розпочалися у XIX столітті, тривали до середини XX ст., потім були штучно відрізними після приєднання регіону до Радянського Союзу і знову відновилися з 1991 року, мають паралелі та попередників як у вузькому, так і в ширшому контексті. Відомо також, що русини, які проживали на території Північно-Східної Угорщини, довгий час орієнтувалися на російську мову та культуру. В Угорщині у XIX столітті вважали небезпечними дві панславістичні загрози: з одного боку наміри Росії,

спрямовані на створення великої російської імперії, а з іншого – прагнення слов'янських народів до незалежності від росіян (Gyurgyák 2007: 31–34). Те, що жодна з них не реалізувалася, не означає, що орієнтація русинів Угорщини на росіян була якимось незвичайним явищем.

Карпатський регіон протягом історії завжди належав одночасно до зони впливів різних владних центрів, і ці центри намагалися по-різному спрямувати мовні процеси.

Москва як столиця найбільшої слов'янської держави – Росії – була зацікавлена в тому, щоб послабити українську ідентичність, що дефініціювалась як протилежна російській. Тому і царська імперія, і російська держава, що постала після розвалу Радянського Союзу, пропонувала/пропонує російську мову та культуру закарпатцям, намагаючись цим збільшити російський політичний та культурний вплив у регіоні.⁵⁶ Однак, як центр радянської влади Москва на початку посилювала радянсько-українські інтереси, адже для розширення території необхідно було мотивувати єдиною етнічною та мовною ідентичністю мешканців по обидва боки Карпат; пізніше ж під гаслами інтернаціоналізму почала проводитися політика радянзації, а разом із цим – підтримка російської мови і обмеження української до символічної ролі.

Коли після другого (1793) та третього (1795) поділу Польщі, Австрія, керована династією Габсбургів, та Росія Романових отримали спільний кордон, Відень не був зацікавлений у посиленні як польського, так і панславістичного та великоросійського політичного, мовно-культурного наряду, тому підтримував українську ідентичність⁵⁷, що позначилося і на слов'янах Угорщини. Таким чином, Відень для створення протидії російському та польському впливу на Галичині, що межувала із сучасним Закарпаттям, сприяв

⁵⁶ Невід'ємною частиною цих процесів є і те, що в населених пунктах Закарпаття масово будуються православні храми, священики та віряни яких належать не до однієї з українських церков, а підпорядковані Московському патріархату. Маємо й давніші приклади російської православної агітації в історії регіону, зокрема, в часи схизми на початку XX ст. (див. про це Gönczi 2007, Romsics 2010: 87).

⁵⁷ Про політику Відня на Галичині дивись, наприклад, інтерпретації Свістуньа (1895 і 1912: 82–85), Левицького (1926) та Екельчика (2007), (2010).

ідеям української національної ідентичності та мови, що – наприклад, після розпаду Австро-Угорської монархії завдяки еміграції галицьких педагогів та інтелігенції на Закарпаття – дало свій ефект і на південно-західному боці Карпат.

Польща – щоб посилити свої позиції на Галичині, послабити місцевих українців, з метою асиміляції⁵⁸ – забороняла український рух.⁵⁹

Ватикан, сподіваючись, що українці покатоличаться і що можлива незалежна українська держава буде греко-католицькою, тобто буде орієнтуватися на Рим, – проводив проукраїнську політику в Галичині.⁶⁰

Під час Другої світової війни Берлін також був зацікавлений у посиленні українського напрямку на території сучасної Західної України на противагу польському та російському впливам.⁶¹

Для Будапешта найбільш оптимальним бачилося формування русинського народу, самостійного в мові, культурі та ідентичності, по

⁵⁸ Тогочасна Польща розглядала білорусів та українців, що проживали на її східних кордонах, як групи, що можуть стати асиміляційним запасом і є придатними для того, щоб мовно, культурно і ментально стати поляками (vö. Brubaker 2006: 102–107).

⁵⁹ Не випадково Польща політично підтримала Угорщину в збройному захопленні регіону 1939 року, коли там якраз формувалася самопроголошена українська держава; тодішня польська держава проводила на Закарпатті активну політику, в Ужгороді діяло польське консульство (див., напр., Brenzovics 2010). Польща вже у 1918-1919 роках анексувала Східну Галичину, діючи проти зароджуваної української держави, і вже ця Західноукраїнська Народна Республіка мала вплив на формування самосвідомості слов'ян, що жили по той бік Карпат. Адже 8 січня 1919 року в Ясінях було проголошено Гуцульську Республіку, яка кількома днями пізніше прийняла рішення про приєднання до ЗУНР (Вегеш та інші 2011: 36–37).

⁶⁰ Про це див. статтю Міклоша Козми «Українське питання на Закарпатті» (опубл. Brenzovics 2009: 247–254), а також Брензовича (Brenzovics 2010: 154). Напевно, для істориків та політологів було б цікаво простежити, чи нема якогось зв'язку між посиленням проукраїнської орієнтації в греко-католицького священика Волошина та українською політикою Ватикану.

⁶¹ Поки цього вимагали політичні інтереси, Німеччина певний час у 1938-1939 роках підтримувала Карпатську Україну, в її столиці – Хусті – навіть діяло німецьке консульство (Магочій 2007a: 526, 2012: 604–605).

можливості ізолюваного як від російського, так і від українського впливу.

Прага, яка після Першої світової війни отримала регіон, можна сказати в подарунок, з одного боку прагнула продемонструвати демократизм у сфері мовної політики на Закарпатті тим, що відкрито не підтримала жоден із конкуруючих мовних напрямів. З іншого – їй було вигідне роздрібнення потенціалу місцевої інтелігенції, розділеної через мовну полеміку (*Divide et impera!* – Розділяй і володарюй!). Разом із цим Прага була дуже зацікавлена в тому, щоб підштовхнути русинів, які проживали на східних теренах Словаччини за межами західних кордонів автономної Підкарпатської Русі, у напрямку словацької асиміляції. Так робилася спроба послабити ті прагнення русинів, які були спрямовані на розширення західних кордонів Підкарпатської Русі (до міста Пряшів, або навіть до річці Попрад) і створення єдиного автономного адміністративно-територіального утворення для чехословацьких русинів, тим самим підсилюючи український напрям, якій, в той же час, аж до 1945 року мав найменший шанс вигравати (Гийдел 2007: 204–205).

*Хуст, 22 січня 1939 року: на балконі політики Карпатської Січі,
перед ними – двомовна рекламна вивіска*

За думкою Ернеста Гийдела (2007: 206), «Український націоналізм у Галичині виростав із прогресуючої боротьби з націоналізмом польським. Натомість для закарпатських українофілів наприкінці XIX ст. – у першій половині XX ст. за взірці правила угорський та чеський націоналізми. Це були течії з менш расистськими й більш інклюзивними дискурсами, ніж ідеологія польської енденції, яка, зрештою, лягла в основу польського націоналізму і бумерангом відбилась у теорії і практиці галицько-українського націоналізму».

На початку 1990-х років із розпадом СРСР русинський рух у Закарпатті отримав «зелене світло» (Гийдел 2007: 208), але, на нашу думку, русинська орієнтація залишилася науковим проектом, і на перемогу іде українізація Закарпаття. Ще на початку XX ст. М. Грушевський вважав «Угорську Русь» втраченою.⁶²

Кожна зміна держав тягла за собою і зміну політичного, економічного, ідеологічного, а заразом і мовно-політичного курсу на історичному Закарпатті. Відповідно до завдань мовної політики змінювалося й те, яка мова (мови) і в якій функції (як окремий предмет чи як мова навчання) з'являлися у шкільній освіті.

Проте в етнічно, культурно, конфесійно і мовно строкатому регіоні у всі часи політична еліта більшості пропонувала для жителів краю не адитивний, а субтрактивний білінгвізм.⁶³

⁶² Як пише у своєму дневникові В. Вернадський: Грушевський «уже во время войны (не верил)». (Вернадский В. Дневники : март 1921 - август 1925 / Рос. акад. наук, Комис. по разраб. науч. наследия В.И. Вернадского [и др.]; отв. ред.-сост. В.П. Волков. – 2-е изд. – М.: Наука, 1999. – С. 114.)

⁶³ Про види двомовності див: Bartha (1999: 184–196), Csernicskó (1998: 195–199), Grosjean (1982), Hoffmann (1991), Göncz (2004, 2005).

5.3. Історичний досвід

З мовно-правової точки зору, можливо, непросту мовну ситуацію сучасного Закарпаття, ускладнену численними історичними травмами, можна було б вирішити, якби політики розглядали право на використання рідної мови, виходячи не з реляції більшість-меншість, а з реальних мовних прав людини, тобто, приймаючи за основу те, що кожна людина має право використовувати рідну мову. «Забезпечення мовних прав сприяє процвітанню спільноти, а їх порушення може призвести до конфліктів. Рівноправність у сфері мови може реалізуватися тільки визнанням прав інших», – писав видатний уорський мовознавець Міклош Контра (Kontra 2006b: 1024; див також: Kontra et al ред. 1999). Чудовою базою для упорядкування прав на використання мови не за принципом меншості, а на підставі прав людини може стати законопроект про мови Шандора Н. Сіладі (Szilágyi 1994, 2003) та теорія права мовної свободи Дердя Андрашші (Andrássy 1998, 2010, 2013).

Листівка з Ужгорода; на вулицях багатомовні вивіски

На думку Андрашші (Andrássy 1998, 2010, 2012, 2013) та Сіладі (Szilágyi 1994, 2003), права на використання рідної мови – це права, які поширюються як на громадян більшості, так і меншості як право людини, а не як право більшості, що поширюється і на меншість. Тим, що держави – переважно у спеціальному законодавстві стосовно меншості (наприклад, закон про мови або закон про національні меншини тощо) – окремо наголошують на тому, що нацменшини мають право на збереження і розвиток власної культури, використання мови, вивчення рідної мови або навчання рідною мовою, приховано робиться підказка, що це такі права більшості, які поширюються на меншість тільки завдяки дбайливому і демократичному позитивному ставленні держави (більшості), її добрій волі. Якщо держава, в якій править еліта більшості, виокремлює ці права тільки стосовно нацменшин, тоді виходить так, що на представників домінуючої нації ці права не поширюються (див.: Kontra–Szilágyi 2002, Kontra 2006: 1024–1025). «Хоча очевидно, що привілеї мають не особи, що належать до нацменшин, а представники більшості – адже вони можуть використовувати рідну мову фактично будь-де і будь-коли без обмежень» (Ferenc 2012: 69). Отож можна зрозуміти: для того, щоб усім громадянам забезпечити, наприклад, право на власну національну ідентичність, культуру, віру або збереження чи використання рідної мови, достатньо, без посилання на національні чи мовні меншини, сформулювати ці права як загальні права людини чи громадянина. Сучасна практика правотворчості – крім того, що визначає права меншості як такі собі додаткові права – ідеально підходить і для прихованої дискримінації: ті права, які окремо для меншості не зафіксовані, систематично не поширюються на представників національної меншини; права меншини переважно можуть реалізовуватися тільки в тих обсягах, які сформульовані нормами спеціального законодавства. Саме тому, на думку Дердя Андрашші, мовні права необхідно сформулювати як універсальні, що поширюються на всіх: «Кожен має право використовувати рідну/свою мову» (Andrássy 1998: 180).

Коли представники нації більшості накидають свою мову меншості й роблять це, посиляючись на те, що меншість виграє,

якщо вивчить цю мову на високому рівні й буде використовувати її замість рідної (принаймні у певних ситуаціях), тоді вони засвідчують, що для домінуючої мовної групи природним є легітимізоване в тому числі й правовим чином привілейоване становище державної мови та етносу більшості, який її представляє (Szilágyi 2003: 649–650). Брубакер вважає, що «це прямо виходить з тієї націоналістичної тези, яку широко приймають особи – представники домінантної „державотворчої” нації – і згідно з якою національна держава по суті є державою певної нації, а тому існує саме для цієї нації» (Brubaker et al 2011: 261). Для представників домінуючої групи така позиція може здаватися природною ще й тому, що назва їхньої держави здебільшого включає назву домінуючого етносу. Це створює враження, що нація – власник держави, вони тут вдома, а всі інші – ні. Звідси тільки крок до позиції, згідно з якою у своїй країні тільки мова домінуючої групи може бути єдиною державною, офіційною мовою. Так мова перетворюється із засобу комунікації та ідентифікації на політичний і національний символ.

Ужгород, 1938 рік: вивіски чеською, українською та угорською мовами

Ужгород, кінець 1930-х років: приклад офіційної двомовності

У моделі, запропонованій Шандором Н. Сіладі та Дердем Андрашші, багатомовність не примус меншості (див. Skutnabb-Kangas 1990, 1997: 6–7) і не наслідок нерівноправності між більшістю та меншістю. Адже ситуацію асиметричної дво- і багатомовності спричинює саме нерівноправність. «Найбільшим джерелом нерівноправності є те, що значна частина держав визначає себе за національною ознакою, переважна більшість із них визнає офіційною тільки одну мову. Таким чином, велика кількість мов світу залишається поза законом, їхній правовий статус максимум дозволений або терпимий, але буває й переслідуваний або

заборонений. [...]. Правовий статус має не тільки символічне значення, хоч як би нас намагалися переконати в протилежному, так само як визначення держави за національною ознакою – має теж не тільки символічну цінність. Їх практичний наслідок – визначення офіційної мови, часто публічної мови, мови освіти» (Péntek 2001: 176). Двомовність меншості «такий асиметричний тип колективної двомовності, за якого більшою чи меншою мірою завжди проявляється мотив примусу та заборони» (Péntek 2001: 178). Використання рідної мови як реалізація основоположного права людини допомагає уникнути примусу та нерівноправності.

Розглянувши мовну політику майже за столітній період (з 1867 по 1945 рік), можемо зробити висновок, що ще задовго до появи розроблених у 1990-х роках європейських стандартів у сфері захисту прав нацменшин⁶⁴ у цьому периферійному регіоні Європи з більшим-меншим успіхом експериментували з такими моделями офіційно-ділового використання мов меншин, які можуть слугувати зразком хоч і сьогодні. У жодну епоху ці моделі не функціонували бездоганно, асиміляційні прагнення більшості завжди були відчутні у регіоні, однак неодноразово відбувалися спроби заспокоїливого упорядкування статусу та сфери використання мов меншин.

Протилежний погляд нації, що проживають поруч, на історію і як наслідок – взаємні політичні образи, до сьогодні не закриті дискусійні питання спільного минулого ускладнюють використання досвіду, накопиченого закарпатською історією XIX–XX століть. Поки у цьому куточку Європи замість діалогу вважатимуть природним підігрівати історичні образи, виняткове домінування єдиної державної та офіційної мови, романтику національної держави та мовну асиміляцію меншості, такий унікальний і строкатий в етнічному, мовному, культурному та релігійному плані регіон, як Закарпаття,

⁶⁴ Наприклад: Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992), Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995), Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (1996), Ословські рекомендації щодо мовних прав та прав національних меншин (1998) тощо. Див. напр.: *National minority standards. A compilation of OSCE and Council of Europe texts*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2007.

у політиці будуть розглядати не як перлину, а як явище, що загрожує гомогенізації чи навіть національній безпеці. І не тільки в Україні.

Не думаємо, що історичний досвід нашого минулого сам по собі допоможе уникнути тих помилок, яких припустилися наші предки. Але надіємось, що читач задумається над такими гаслами, як, наприклад, слова, які записав Іван Франко (1896/1986: 346) в 1896 році: «Ти в якій землі жиєш? В мадярській, тож знай, що мусиш говорити помадярськи!», і які інколи чуємо сьогодні: «В Україні розмовляй українською!» В той же час, без сумніву ніколи не заперечуємо знання державної мови, засвоєння якої держава має сприяти не тільки політичними деклараціями, але і має забезпечити всі необхідні (педагогічні, кадрові, фінансові, тощо) умови для вивчення цієї мови (див. Барань—Черничко 2013, Берегсасі—Черничко 2012а, Черничко 2009, 2011, 2013).

Такій наш місцевий Вавилон. Навіть комфортність нашого повсякденного життя тісно з'язано не тільки з хлібом на столі, а і з державної політики щодо вирішення національних та мовних прав людини, питання меншості, мирного співіснування етносів, мов, конфесій та культур.

Література

- Агій Франц 1936. Перехід з етимології на фонетику. *Наша школа* 1936/7: 15.
- Алпатов В. М. 2000. *150 языков и политика: 1917–2000*. Москва: КРАФТ+ – Институт Воскоковедения РАН.
- Антошкина Л. – Красовська Г. – Сигеда П. – Сухомлинов О. 2007. *Соціолінгвістика: навчальний посібник*. Донецьк: ТОВ „Юго-Восток Лтд”.
- Аристов Ф. 1928/1995. *Литературное развитие Подкарпатской (Угорской) Руси*. Москва.
- Балецкий Эміль 1958. Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica* IV: 23–46.
- Балецкий Эміль 1963. О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке. *Studia Slavica* IX: 337–386.
- Барань Єлизавета 2010. Угорсько-українські міжмовні контакти на помежів'ї їх етнічних територій (вплив угорської мови на лексику творів Закарпатських письменників). *ТЕКА. Comission of Polish-Ukrainian cultural ties*. Vol. V: 24–31.
- Барань-Комарі Єлизавета 2005. До питання про унгаризми у народній мові карпатоукраїнців (русинів) Закарпаття. *Studia Russica* XXII: 115–129.
- Барань Єлизавета 2009. Лексичні гунгаризми у творах українських письменників Закарпаття. *Українська мова* 2: 56–69.
- Барань Єлизавета – Черничко Степан 2009. Дослідження українсько-угорських міжмовних контактів у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II. *Acta Beregsasiensis* 2009/1: 91–112.
- Барань Єлизавета – Черничко Степан 2013. Вивчення української мови у школах з угорською мовою навчання. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної* Випуск 8: 72–78.
- Белей Мар'яна 2009. Свіжий струмінь української граматики і лінгводидактики на Закарпатті: „Жива мова” Франца Агія (1936). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць* 13: 12–16. Ужгород: Говерла.
- Белей Мар'яна 2010. До характеристики еволюції поглядів Августина Волошина як граматаста і методиста мови. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць* 14: 5–10. Ужгород: Говерла.
- Беликов В. И. – Крысин Л. П. 2001. *Социолингвистика*. Москва: РГГУ.
- Берегсасі Аніко – Черничко Степан 2012а. Викладати як іноземну? Проблеми викладання української мови в школах з угорською мовою навчання. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної* Випуск 7: 11–16.
- Берегсасі Аніко – Черничко Степан 2012б. Державний статус української/русинської (руської) мови на Закарпатті у XX столітті. *ТЕКА Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych PAN Oddział w Lublinie*. Vol. VII (2012): 27–38.
- Бірчак Володимир 1924. *Августин Волошин: его життя и дѣяльність: 3 нагоди 50 лѣтних уродин и 25 лѣтноѣ працѣ*. Ужгородъ: Уніо.

- Бірчак Володимир 1937. *Літературні стремління Підкарпатської Руси*. Ужгород: Друкарня Школьная помощь.
- Бонкало Александеръ (Bonkáló Sándor) 1941. *Русский литературный языкъ*. Унгваръ: Подкарпатское Общество Наукъ.
- Брицин В. 2000а. Мовна політика. In: *Українська мова. Енциклопедія*, 328 – 332. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана.
- Брицин В. 2000б. Мовна ситуація. In: *Українська мова. Енциклопедія*, 332. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана.
- Бростяникъ Иванъ 1943. Изъ жита словъ: „Сокращенная грамматика письменного рускаго языка. Изданная Александромъ Духновичемъ. Буда. Въ типографьи Мартина Бачо. 1853.” *Литературна Недѣля* III: 286–287.
- Вахтин Н. Б. – Головкин Е. В. 2004. *Социолінгвістика и социология языка*. Санкт-Петербург: Издательский центр «Гуманитарная Академия» – Европейский университет в Санкт-Петербурге.
- Вегеш М. – Молнар Д. І. – Молнар Й. – Остапечъ Ю. – Офіцінський Р. – Токар М. – Фединець Ч. – Черничко С. 2011. *Хроніка Закарпаття 1867–2010 / Kárpátalja évszámokban 1867–2010*. Ужгород–Ungvár: Говерла.
- Вегеш Микола – Токар Маріан 2009. *Карпатська Україна на шляху державотворення*. Ужгород: Карпати.
- Вегеш Микола – Токар Маріан 2010а. Автономія і незалежність Карпатської України: події 1938–1939 років. In: М. Вегеш та Ч. Фединець ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 107–126. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Вегеш Микола – Токар Маріан (Vehes Mikola – Tokár Marian) 2010b. Kárpátalja (Podkarpatszka Rusz / Kárpáti Ukrajna) kérdése a nemzetközi politikában. In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerk. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, 91–107. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Вегеш Микола – Фединець Чілла ред. 2010. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Венжинович Н. – Кондор М. 1993. Мовна ситуація на Закарпатті у 20–30-х роках ХХ століття. In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*, 74–76. Ужгород: Патент.
- Віднянський Степан (Vidnyánszky István) 2010а. Проблема самовизначення і розв’язання питання про державну приналежність Закарпаття (1918–1919). In: Вегеш М. – Фединець Ч. ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 45–50. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Віднянський Степан (Vidnyánszky István) 2010b. Önrendelkezési elvek és Kárpátalja állami hovatartozásának kérdése (1918–1919). In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerk. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, 39–44. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Волконский А. 1929. *В чем главная опасность? Малоросс или украинец?* Ужгородъ: Общество им. Духновича.

- Волошин Августин 1921. *О письменном языке Подкарпатских русинов*. Ужгород: „Уніо”. <http://litopys.org.ua/volosh/volosh30.htm>
- Волошин Августин 1937. Оборона кирилики. Як оборонялися підкарп[атські] русини проти останнього атак мадяризації перед переворотом? *Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді*. XII. évfolyam (1936). Ужгород, 1937. 85–117. old. <http://izbornyk.org.ua/volosh/volosh31.htm>
- Галас Б. ред. 1993. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Ужгород: Патент.
- Гарайда Ивань (Harajda János) 1941. *Грамматика русского языка*. Ungvár: Kárpátaljai Tudományos Társaság.
- Геровский Алексей 1938. *Борьба чешского правительства с русским языком*. http://www.ukrstor.com/ukrstor/gerovskij_rusjazyk.htm
- Геровский Алексей 1977. Карпатская Русь в чешском ярме In: Грабарь О. ред. *Пути истории. Общерусское национальное, духовное и культурное единство на основании данных науки и жизни*. Том I., 227–259. New York.
- Геровский Георгий 1995. *Язык Подкарпатской Руси*. Москва.
- Гетьманчук М. – Гришук В. – Шипка Н. 2008. *Угорська національна меншина в Україні: правові засади політичної суб'єктності*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.
- Гийдел Ернест 2007. Рутенія über alles. *Україна модерна* 12/1: 191–217.
- Гренджа-Донський Василь 1938. Один чи два народи. *Українське слово* 21 від 13 квітня 1938 року.
- Грушевський Михайло 1954. *Історія України-Руси*. Том 1. Нью Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка».
- Грушевський Михайло 1991. *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ: Товариство «Знання» України.
- Гусьнай Игорь 1921. *Языковой вопрос в Подкарпатской Руси*. Пряшев: Книгопечатня „Св. Николая”. <http://www2.unil.ch/slav/ling/textes/Husnaj21.html>
- Дзендзелівський Й. 1959. До питання про мадяризми в говорах Закарпатської області. На матеріалах Лінгвістичного атласа. Част. I. In: *Доповіді та повідомлення УжДУ*. Серія Філології 2: 61–64.
- Дзендзелівський Й. 1993. І. А. Гарайда як філолог і громадський діяч. In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*, 142–156. Ужгород: Патент.
- Дзендзелівський Й. 1998. Гарайда як філолог. *Acta Hungarica* 1996/1997, VII/VIII: 144–167.
- Драгоманов Михайло 1876. *Галицько-руське письменство*. Львів: З друкарні Товариства имени Шевченка.
- Думнич Юрій 2009. *Українізація школи на Подкарпатській Русі пуд час Чехословацького періода*. Ужгород: Видавельство В. Падяка.
- Дэже Ласло (Dezső László) 1961. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica* VII: 139–176.

- Дэже Ласло (Dezső László) 1989. *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jóvevényyszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 128. szám. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Дэже Ласло (Dezső László) 1996. *Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках. Словарь, анализ, тексты*. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Екельчик Сергей (Yekelchik, Serhy) 2007. *Ukraine: Birth of a Modern Nation*. New York: Oxford University Press.
- Екельчик Сергей (Yekelchik, Serhy) 2010. *История Украины. Становление современной нации*. Киев: Издательство «К.И.С.»
- Жовтобрюх М. 1970. *Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Загорный Николай 1873. *Политика Русиновъ*. Львовъ.
- За рідне слово: полеміка з русофілами*. Мукачево, 1937.
- Зоркій, Ніколай 1924. *Доказано ли научно существование вполне самостоятельного «украинского языка»?* Ужгородъ: Типографія „Школьная Помощь”.
- Зоркій, Ніколай 1926. 1. *Споръ о языкѣ въ Подкарпатской Руси и чешская Академія Наукъ*. 2. *Какъ освѣдомляетъ д-ръ Иванъ Панькевичъ чешскую публику о нашихъ языковыхъ дѣлахъ*. Ужгородъ: Типографія „Школьная Помощь”.
- Ільтьо І. В. ред. 2003. *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень)*. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики.
- Історія українського правопису XVI – XX століття*. Хрестоматія. Київ: Наукова думка, 2004.
- Капраль Михаил 2003. *Русский язык в Подкарпатье (1938–1944)*. *Studia Russica* XX: 176–182.
- Капраль Михаил 2008. *Языковая ситуация в Подкарпатье 1938–1944 гг.* *Slavica Tartuensia* VIII: 178–195.
- Капраль Михаил ред. 2002. *Kárpátaljai Tudományos Társaság. Kiadványok: 1941–1944*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Капраль Михаил ред. 2010. *Русинський дайджест 1939–1944. III/1. Кроника. Тексти з ужгородських новинок „Нова Недѣля” и „Карпатска Недѣля” 1939–1941 гг.* Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Капраль Михаил – Поп Иван 2001. *Язык подкарпаторусинский*. In: Pop, Ivan: *Энциклопедия Подкарпатской Руси*, 425–430. Ужгород: Издательство В. Падяка.
- Клима Виктор 1936. *Школьное дело и просвещение на Подкарпатской Руси*. In: Эдмунд Бачинский ред. *Подкарпатская Русь за годы 1919–1936*, 101–107. Ужгородъ: Русскій Народный Голосъ.
- Кляп Маріанна 2001. *Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919–1939)*. Ужгород: Видництво В. Падяка.
- Кондратович Иреней 1924. *Історія Подкарпатскоѣ Руси для народа*. Ужгород: Унію.

- Кочиш Михайл 2011. О русинском как литературном языке. In: Zoltán András szerk. *In memoriam István udvari (1950–2005)*, 189–195. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Кубайчук Віктор 2001. *Хронологія мовних подій в Україні. Зовнішня історія української мови*. <http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/>.
- Кушко Надія 2007. Літературні стандарти русинської мови: історичний контекст і сучасна ситуація. In: Анна Плішкова ed., *Языкова культура і языкова норма в русиньскім языку*, 31–58. Пряшів: Пряшівська універзіта в Пряшові – Інститут регіональних і народностных штудій.
- Кущинський Антін 1981. *Закарпаття в боротьбі (Спогад)*. Буенос-Айрес: Видавництво Юліана Середяка.
- Лазаренко Л. 2003. Досвід мовних політик світу й українська перспектива (інформаційно-аналітичний огляд). *Українська мова* 2003/4: 3–22.
- Левенець Ю. та ін. ред. 2008. *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса.
- Левицький Кость 1926. *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914*. Львів: Друкарня О. О. Василяна.
- Лизанець Петро (Lizanec, Petro) 1970. *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok. (A kárpátontúli ukrán nyelvjáráások anyagai alapján)*. Uzshorod: Uzshorodi Állami Egyetem.
- Лизанець Петро (Lizanec, Petro) 1976. *Венгерско-украинские межъязыковые связи. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Лизанець Петро 1979. *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР*. Ужгород.
- Лизанець Петро 2000. Мадяризм. In: Русанівський В. – Тараненко О. ред. *Українська мова. Енциклопедія*, 298. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. П. Бажана.
- Лявинець М. 2008. Иван Гарайда. *Русинський світ* 2008/1: 7–8.
- Магочій Павло Роберт 1994. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*. Ужгород: Поличка „Карпатського краю”.
- Магочій Павло Роберт 2005. *Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис. Jews in Transcarpathia. A brief historical outline*. Ужгород: Видавництво В. Падяка.
- Магочій Павло Роберт 2007а. *Історія України*. Київ: Критика.
- Магочій Павло Роберт 2007б. *Народ нивыды. Ілюстрована історія карпаторусинов*. Ужгород: Видавельство В. Падяка.
- Магочій Павло Роберт 2012. *Україна. Історія її земель та народів*. Ужгород: Видавництво В. Падяка.
- Мазурок О. – Пеняк П. – Шевера М. 2003. *Володимир Вернадський про Угорську Русь*. Ужгород: Ужгородський національний університет – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.

- Маяр Любов 2008. Українська література на сторінках шкільних підручників А. Волошина та О. Маркуша. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія, філологія* 18: 30–35.
- Мацюк Галина 2009. *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Мельник Світлана – Черничко Степан 2010. Поняття мовної політики. In: М. Вегеш та Ч. Фединець ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 629–638. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Мечковская Н. Б. 2000. *Социальная лингвистика*. Москва: Аспект Пресс.
- Мишанич Олекса 1999. *Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму*. Київ: Обереги.
- Мишанич Олекса ред. 2002. *Волошин А. І. Вибрані твори*. Ужгород: Видавництво Закарпаття.
- Мишанич Олекса – Чучка Павло ред. 1995. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород: Гражда.
- Мозер Міхаель 2008. Чи наманався Олександр Духнович створити русинську літературну мову? *Україна модерна* 13: 222–235.
- Мозер Міхаель 2009. „Граматики руського языка” Івана Панькевича та Галицька українська мова в Підкарпатті. In: Квестослава Копорова ed. *Studium Carpatho-Ruthenorum 2009. Штудії з карпаторусиністики*, 68–93. Пряшів: Пряшівська універзіта в Пряшові – Інститут русинського языка і культури.
- Мозер Міхаель 2011a. Прощання з українством: декілька завваг про мовну історію русинів за влади Міклоша Гортія. *Humaniora: Slavica Tartuensia* IX: 231–251.
- Мозер Міхаель 2011b. Українці на шляху до нації з власною мовою: критичні зауваги до історіографії української мови. In: Андреас Каппелер ред. *Україна. Процеси націотворення*, 111–123. Київ: Видавництво „К.І.С.”
- Мозер Міхаель 2011c. Шляхи „українізації”: Підкарпаття за міжвоєнної доби – перші граматики української мови. In: Zoltán András szerk. *In memoriam István Udvari (1950–2005)*, 247–276. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Мокань А. 1966. *Венгерские заимствования в марамарошском украинском диалекте Закарпатской области*. Ленинград: Ленинградский государственный университет.
- Нагорна Лариса 2005. *Політична мова і мовна політика: Діапазон можливостей політичної лінгвістики*. Київ: Світогляд.
- Нагорна Лариса 2008. *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.
- Небесник Іван 1993. Українська мова в гімназіях, учительських семінаріях і торговельній академії Закарпаття в 1919–1938 роках. In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*, 237–244. Ужгород: Патент.
- Недзільський Евнені 1932. *Очеркъ карпаторусской литературы*. Ужгородъ: Изданіе Подкарпаторусскаго Народопроевітительнаго Союза.

- Німчук Василь 2000a. Державна мова. In: *Українська мова. Енциклопедія*, 126–128. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана.
- Німчук Василь 2000b. Закарпатський говір. In: *Українська мова. Енциклопедія*, 174–176. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. П. Бажана.
- Офіцинський Роман (Oficinskij, Roman) 2010a. Etnikai-kulturális összefüggések. In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerk. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, 178–184. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Офіцинський Роман 2010b. Національно-культурна політика. In: Вегеш Микола – Фединець Чілла ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 207–213. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Павлович Н. 1926. *Русская культура и Подкарпатская Русь*. Ужгородъ.
- Пагіря Олександр 2012. *Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГ і БУЗУЛУК до рідних Карпат 1939–1949. Архівні документи і матеріали*. Ужгород: Карпати.
- Пайкош О. 1993. Мовна боротьба на Закарпатті 20–30-х років ХХ ст. In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*, 251–259. Ужгород: Патент.
- Панькевич Іван 1938. *Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей*. Prága: Orbis.
- Плішкова Анна 2008. *Русинський язык на Словенску (Короткий нарис історії і сучасності)*. Пряшів: Світовий конгрес Русинів.
- Поп Іван 2001. *Енциклопедія Подкарпатської Руси*. Ужгород: Издательство В. Падяка.
- Поп Іван 2010. Освобождение Подкарпатской Руси Красной Армией и ее аннексия Советским Союзом (1944–1945). *Russkii vopros – Our Analyses* 2010/1: 1–12. <http://www.russkiivopros.com/index.php?pag=one&id=323&kat=7&cs1=46>
- Пушкаш Андрей 2006. *Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945*. Москва: Институт славяноведения РАН, Издательство «Европа».
- Радевич-Винницький Ярослав – Іванишин Василь 2012. *Мова і нація. Тези про місце і роль мови в національному відродженні України*. Львів: Видавництво „Апріорі”.
- Раннунт Март 2004. *Пособие по языковой политике*. Таллин: Tallin Pedagogical University.
- Русакь Юлій 1927. *Очерки культурной истории Подкарпатской Руси*. Ужгородъ: Типографія Школьної Помощи.
- Русанівський Віталій – Тараненко Олександр ред. 2000. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. П. Бажана.
- Рябошапко Леонід 2001. *Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000)*. Львів.
- Свістунь Филиппъ 1895. *Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи*. Львовъ: Типографія Стапротигійского Института.
- Свістунь Филиппъ 1912. *Що єсть – украинофильство? Его історія и теперешняя характеристика*. Львовъ: Общество имени Михаила Качковского.
- Сова Петръ 1937. *Прошлое Ужгорода*. Ужгород: Школьная Помощь.

- Сорко Ласло 2010. Розпад багатонаціонального Угорського королівства. In: Вегеш М. – Фединець Ч. ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 23–34. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Статеева В. 1993. Мовні питання на сторінках Закарпатської періодики другої половини XIX – початку XX ст. (до 1919 р.). In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*, 287–292. Ужгород: Патент.
- Стрипський Константинъ 1930. *Языкъ литературной традицій Подкарпатской Руси*. Ужгородъ: Типографія Школьной Помощи.
- Сухий Олексій ред. 2001. *Москвофільство: документи і матеріали*. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка.
- Сюсько Михайло 2001. Українська літературна мова на Закарпатті (20–30 рр. XX ст.): чинники мовного розвитку. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Випуск 4: 494–499. Ужгород: Міністерство освіти і науки України – Ужгородський національний університет.
- Сюсько Михайло 2003. Мовний світ О. Духновича: живорозмовна й книжна стихія в творчості письменника. In: *Олександр Духнович – визначний педагог, мислитель і громадсько-політичний діяч Закарпаття*, 30–47. Ужгород: Міністерство освіти і науки України.
- Ташкович Оксана 2009. Від русофільства до русинофільства на прикладі творчості Еміля Балецького. *Studia Rusica* XXIII: 249–255.
- Тіхий Франтішек (Tichý, František) 1996. *Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі*. Ужгород.
- Товт Михаил – Черничко Степан 2013. *Научно-практический комментарий Закона Украины об основах государственной языковой политики (с приложениями)*. Киев: ВОО Правозащитное общественное движение «Русско-язычная Украина».
- Токар Маріан 2010a. Політичні партії та їхня участь у виборчих процесах. Громадські організації. In: Вегеш Микола та Фединець Чіллі ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 73–93. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Токар Маріан (Tokar, Marian) 2010b. Politikai pártok és civil szféra. In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerek. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, 63–79. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Фединець Чілла 2010. Культура угорців Закарпаття між двома світовими війнами. In: Вегеш М. – Фединець Ч. ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 141–159. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Фединець Чілла – Вегеш Микола (Fedinec Csilla – Vehes, Mikola) ред. 2010. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Фединець Чілла – Генці Андріана 2010. Мовна політика Австро-Угорської Монархії: приклад історичного Закарпаття. In: Вегеш Микола – Фединець Чіллі ред. 2010. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 638–647. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.

- Фединець Чілла – Черничко Степан 2010. Мовно-політичні устремління Чехо-словащини (1918–1939 роки). In: М. Вегеш та Ч. Фединець ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 648–660. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Феерчакь Петрь 1888. *Очеркъ литературнаго движения угорскихъ русскихъ*. Одесса.
- Ференц Надія 1993. В. Гренджа-Донський про мову Закарпатців. In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*, 314–320. Ужгород: Патент.
- Фішман Джошуа (Fishman, Joshua A.) 2009. *Не кидайте свою мову напризволяще. Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці*. Київ: Видавництво „K.I.C.”
- Франко Іван 1896/1986. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття. In: *Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Наукові праці. Томи 44–47. Том 46. Книга 2. Історичні праці (1891–1897)*, 339–350. Київ: Видавництво «Наукова думка».
- Францевъ Владимиръ 1930. Изъ исторіи борьбы за русскій литературный языкъ въ половинѣ XIX ст. *Карпаторусскій сборникъ* 1930: 1–49.
- Францевъ Владимиръ 1931. Изъ истории борьбы за русскій литературный языкъ въ Подкарпатской Руси въ половинѣ XIX ст. Прага: Издательское Общество „Единство”.
- Черничко Степан 2009. Проблемні питання викладання української мови у школах з угорською мовою навчання. In: Герцог Ю. ред.: *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи*, 105–116. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Черничко Степан 2011. Ще раз про проблеми викладання української мови у школах з угорською мовою навчання. In: Ю. Герцог ред., *Розвиток гуманітарного співробітництва в українсько-угорському прикордонному регіоні: аналіз, оцінки*, 213–224. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Черничко Степан 2012. Політичний статус української/руської мови на сучасній території Закарпаття у першій половині XX століття (1901–1946 pp.) In: В. І. Кононенко ред. *Семантика мови і тексту*, 670–672. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.
- Черничко Степан 2013. Якісна мовна освіта як засіб збереження етнічного, мовного та культурного розмаїття Закарпаття. In: *Міжетнічна та міжконфесійна толерантність як чинник консолідації українського суспільства: досвід Закарпаття*, 75–83. Ужгород: Поліграф центр „Ліра”.
- Чучка Павло 1993а. Закарпатська стихія в „Граматиці руського языка...” І. Панькевича. In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*, 328–335. Ужгород: Патент.
- Чучка Павло 1993б. Питання літературної мови в Карпатській Україні. In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*, 30–38. Ужгород: Патент.

- Шевельов Юрій (Shevelov, George Y.) 1986. The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900–1941). *Harvard Ukrainian Studies* X: 70–170.
- Шевельов Юрій (Shevelov, George Y.) 1987a. The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900–1941). *Harvard Ukrainian Studies* XI: 118–224.
- Шевельов Юрій (Shevelov, Jurij) 1987b. *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*. Київ: Сучасність.
- Штець Микола 1969. *Літературна мова українців Закарпаття і східної Словаччини (після 1918)*. Братіслава: Словацьке педагогічне видавництво.
- Шторк Томаш (Stark Tamás) 2010. Голокост на Підкарпатті. In: Береш Микола – Фединець Чілла ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 213–224. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Штруве Кай 2011. Селяни та українська нація в Австро-Угорській монархії та Російській імперії. In: Андреас Каппелер ред. *Україна. Процеси націотворення*, 167–181. Київ: Видавництво „К.І.С.”
- Щеголевъ Сергѣй 1912. *Украинское движеніе, какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма*. Київ.
- Юсип Ю. 1993. Августин Волошин і мовна дискусія 20-их років ХХ ст. In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*, 338–342. Ужгород: Патент.
1939. *évi kárpátaljai nép-, földbirtok- és állatösszeírás eredményei*. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1940.
- Ács Zoltán 1984. *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest: Kossuth.
- Andrássy György 1998. *Nyelvi jogok. A modern állam nyelvi jogának alapvető kérdései, különös tekintettel Európára és az európai integrációra*. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Európa Központja.
- Andrássy György 2010. Nyelvszabadság – egy elismerésre váró emberi jog? In: Andrássy György és Vogl Már szerk. *Az emberi jogok és a nyelvek*, 101–125. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- Andrássy György 2012. Lehet-e a magyar hivatalos nyelv egyes szomszédos államokban? A nemzetközi jog lehetőségei. In: Emplényi Kata és Kántor Zoltán szerk. *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*, 80–100. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó.
- Andrássy György 2013. *Nyelvszabadság. Egy egyetemes elismerésre váró egyetemes emberi jog*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Balogh Sándor – Sipos Levente szerk. 2002. *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bánffy Dezső, Báró 1903. *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest: Légrády Testvérek.
- Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel szerk. 2013. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: Aposztróf Kiadó.

- Barbour, Stephen 2004. National Language and Official Language. In: Ulrich Ammon, Norbert Dittmar, Klaus J. Mattheier, Peter Trudgill eds. *Sociolinguistics*, 288–295. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Bárczi Géza 1956. Nyelvjárás és nyelv. *Magyar Nyelv* LII/4: 393–401.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László szerk. 2008. *Kisebbségi magyar közösségek a Kárpát-medencében a 20. században*. Budapest: Gondolat Kiadó–MTA Kisebbség-kutató Intézet.
- Bárdi, Nándor – Fedinec, Csilla – Szarka, László eds. 2011. *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. New York: Columbia University Press.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bellér Béla 1974. A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. *Magyar Pedagógia* 1974/1: 47–65.
- Berecz Ágoston 2013. *The Politics of early Language Teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy*. Budapest: Pasts. Inc., Central European University.
- Beregszászi Anikó 1995/1996. Language Planning issues of Hungarian Place-names in Subcarpathia. *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 43: 1–8.
- Bindorffer Györgyi 2010. Nemzetiségi politika Magyarországon Szent István korától a rendszerváltozásig. In: Gyulavári Tamás és Kállai Ernő szerk. *A jövevényektől az államalkotó tényezőkig. A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon*, 10–48. Budapest: Országgyűlési Biztos Hivatala.
- Birčák V. 1936. Dnešní stav podkarpatské literatury In: *Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*. Bratislava.
- Bochmann, Klaus 1993. *Sprachpolitik in der Romania*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Bonkáló Sándor 1910. *A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana*. Gyöngyös: Herczog Ernő Ármin Könyvnyomdája.
- Bonkáló Sándor 1915. Az orosz (nagyorosz) és a rutén (kisorosz vagy ukrainai) irodalmi nyelv kérdéséhez. *Nyelvtudomány* V: 81–110.
- Bonkáló Sándor 1935. *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Pécs: Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
- Bonkáló Sándor 1940/1996. *A rutének (ruszinok)*. Második, bővített kiadás. Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Bonkáló Sándor 1941/1995. A ruszin irodalmi nyelv. In: Csatáry György szerk. *ЗОРА/HAJNAL. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944)*, 28–34. Beregszász–Budapest: Hatodik Síp Alapítvány.
- Botlik József – Dupka György 1991. *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest–Szeged: Mandátum–Universum.
- Botlik József 1997. *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó.

- Botlik József 2005a. *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*. I. kötet. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke és Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara.
- Botlik József 2005b. *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*. II. kötet. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Botlik József 2008. *Eduard Beneš and Podkarpatksá Rus. Hungarians, Rusins and Czechs in Subcarpathia 1919–1838/1939*. Corvinus Publishing.
- Botlik József 2011. Ruszin vagy ukrán? Bródy András és Volosin Ágoston/Avgusztin politikai pályájának összevetése. In: Zubánics László szerk. *Magyar–ukrán közös múlt és jelen: összekötő és elválasztó „fehér foltok”, 13–34*. Beregszász–Ungvár: KMMI – Intermix Kiadó.
- Brenzovics László 2010. *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.
- Brenzovics László szerk. 1999. *Kozma Miklós: Kárpátalja visszavétele. Napló*. Ungvár: KMKSZ.
- Brenzovics László szerk. 2009. *Kozma Miklós: A visszacsatolt Kárpátalja. Napló*. Ungvár: KMKSZ.
- Brubaker, Rogers – Fleischmidt Margit – Fox, John – Grancea, Liana 2011. *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan.
- Brubaker, Rogers 2006. *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan–Atelier.
- Butt, Judy 2002. Transcarpathia: Peripheral Region at the 'Centre of Europe'. *Regional & Federal Studies* 12/2: 155–177.
- Clyne, Michael 2003. Language Planning. Overview. In: Frawley, William J. (ed.), *International Encyclopedia of Linguistics*, Vol. 2., 409–412. Oxford University Press.
- Cobarrubias, Juan 1983. Ethical issues in status planning. In: Juan Cobarrubias – Joshua A. Fishman eds. *Progress in language planning. International perspectives*, 41–85. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton.
- Cooper, Robert L. 1989. *Language Planning and Social Change*. Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney: Cambridge University Press.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris.
- Csatáry György 1994. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944). A *Hatodik Síp* 1994. tavasz (melléklet).
- Csatáry György szerk. 1995. *ЗОПЯ/HAJNAL. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944)*. Beregszász–Budapest: Hatodik Síp Alapítvány.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernicskó István 2010a. Nyelvpolitika a területi revízió idején (1938–1944). In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerk. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, 584–592. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.

- Csernicskó István 2010b. Мовна політика в часи територіальної ревізії (1938–1944). In: Вереш Микола та Фединець Чілії ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 660–668. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- Csernicskó István 2011. A nyelvek státusa és a hivatalos kétnyelvűség a mai Kárpátalja területén 1867 és 2010 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 3: 45–62.
- Csernicskó István 2013. *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Csernicskó István 2013b. Ruszin nyelv Kárpátalján: tudományos kérdés ez? In: Fedinec Csilla, Illyés Zoltán, Simon Attila, Vizi Balázs szerk. *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*, 293–313. Pozsony: Kalligram.
- Csernicskó István – Fedinec Csilla 2010. Csehszlovákia nyelvpolitikai törekvései (1918–1939). In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerk. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, 572–583. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Csernicskó István – Melnyik, Svitlana 2010b. A nyelvpolitika fogalma. In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerk. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, 553–562. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Csopey László (Чопей Ласловъ) 1883. *Русько мадярський словарь*. Budapest.
- Csopey László 1881. Magyar szók a rutén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* XVI: 270–294.
- Danylenko, Andrii 2009. Мухайло Луцькай – A Dissident Forerunner of Literary Rusyn? *The Slavonic and East European Review* Volume 87/2: 201–226.
- Deák Ágnes 2000. „Nemzeti egyenjogúsítás.” *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest: Osiris.
- Dr. gróf Apponyi Albert emlékiratai. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1934.
- Dupka György 1994. A magyarság számának, összetételének és települési területeinek változása Kárpátalján (1910-től napjainkig). In: Kovacsics József szerk. *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*, 164–174. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Dupka György 2004. *Autonómia-törekvések Kárpátalján*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Evans, Robert J. W. 2006. Nyelv és államépítés: a Habsburg Monarchia esete. *Aetas* 2006/ 4: 181–202.
- Fasold, Ralph 1997. *The Sociolinguistics of Society*. Oxford: Blackwell Publishers Inc.
- Fedinec Csilla – Gönczi Andrea 2010. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén 1918-ig. In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerk. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, 563–571. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Fedinec Csilla 1996. A magyar közoktatás és tankönyvkiadás helyzete Kárpátalján 1938 és 1961 között. In: Csernicskó István és Váradi Tamás szerk. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*, 39–46. Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt.
- Fedinec Csilla 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta–Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.

- Fedinec Csilla 2004. *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Fedinec Csilla 2008a. A Csehszlovákiától a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalja magyar kisebbségének helyzete (1944–1946). In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László szerk. *Kisebbségi magyar közösségek a Kárpát-medencében a 20. században*, 220–223. Budapest: Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Fedinec Csilla 2008b. A kárpátaljai autonómia kérdése. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László szerk. *Kisebbségi magyar közösségek a Kárpát-medencében a 20. században*, 172–175. Budapest: Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Fedinec Csilla 2010. Magyar kultúra a két világháború között. In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerk. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, 119–135. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Fedinec Csilla szerk. 2004. *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Ferenc Viktória 2012. Nyelvi jogok, nyelvpolitika a kisebbségek felsőoktatásában. *Educatio* 24/1: 67–86.
- Ferguson, Charles A. 1959. Diglossia. *Word* XV: 325–340.
- Ferguson, Charles A. 1975. Diglossia. In: Pap Mária és Szépe György szerk. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai írások*, 291–317. Budapest: Gondolat.
- Fishman, A. Joshua 1974. Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning. In: Joshua A. Fishman ed. *Advances in language planning*, 79–102. The Hague: Mouton.
- Fishman, A. Joshua 1998. Nyelvi modernizáció és nyelvi tervezés a nemzeti modernizáció és tervezés más típusaival összehasonlítva. In: Tolcsvai Nagy Gábor szerk. *Nyelvi tervezés*, 31–50. Budapest: Universitas Kiadó.
- Font Márta – Varga Beáta 2006. *Ukrajna története*. Szeged: Bölcsész Konzorcium.
- Garvin, Paul 1993. A conceptual framework for the study of standardization. *International Journal of the Sociology of Language* 1993: 37–54.
- Garvin, Paul 1998. A nyelvi sztenderdizáció. In: Tolcsvai Nagy Gábor szerk. *Nyelvi tervezés*, 87–99. Budapest: Universitas Kiadó.
- Gerovskij, Georgij 1927. Review of Ivan Pan'kevič, Hramatyka rus'koho jazyka. *Slavia* 6.
- Gerovskij, Georgij 1934. Literarni jazyk Podkarpatske Rusi. *Ceskoslovenska vlastiveda* Vol. III. Jazyk: 480–517.
- Gerovskij, Georgij 1995. *Язык Подкарпатской Руси*. Москва.
- Göncz Lajos 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Göncz Lajos 2005. A kétnyelvűség pszichológiája. In: Lanstyák István–Vančóné Kremmer Ildikó szerk. *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. 33–76. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda.
- Gönczi Andrea 2007. *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár–Beregszász: PoliPrint–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.

- Grin, François 2003. *Language Policy Evaluation and the European Charter for Regional or Minority Languages*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. IV. kötet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937.
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gyurgyák János 2007. *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris.
- Haugen, Einar 1959. Language Planning in Modern Norway. *Anthropological Linguistics* 1959: 8–21.
- Haugen, Einar 1966. Dialect, Language, Nation. *American Anthropologist* 68/4: 922–935.
- Haugen, Einar 1972. *The Ecology of Language*. Stanford: Stanford University Press.
- Haugen, Einar 1983. The implementation of corpus planning: Theory and Practice. In: Cobarrubias, Juan – Fishman, Joshua eds., *Progress in language planning. International perspectives*, 269–289. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton.
- Haugen, Einar 1987. Language Planning. In: Ammon, U. – Dittmar, N. – K. J. Mattheier eds., *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. 1: 626–637. Berlin: Walter de Gruyter.
- Haugen, Einar 1998. A korpusztervezés kivitelezése: elmélet és gyakorlat. In: Tolcsvai Nagy Gábor szerk. *Nyelvi tervezés*, 143–160. Budapest: Universitas Kiadó.
- Hodinka Antal 1900. A rutének. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VI. kötete: Felső-Magyarország (II. rész)*, 401–417. Budapest: A Magyar Királyi Államnyomda Kiadása.
- Hoffmann, Charlotte 1991. *An Introduction to Bilingualism*. London and New York: Longman.
- Jagić von, Vatroslav 1908. Die slawischen Sprachen. In: Adalbert Bezzenberger szerk. *Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen*. Berlin und Leipzig: B. G. Teubner.
- Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1996.
- Katus László 1993. Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. *Regio* 1993/4: 99–128.
- Katus László 2009. *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs: Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület.
- Kemény G. Gábor szerk. 1956. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kloss, Heinz 1967a. Abstand languages & Ausbau languages. *Anthropological Linguistics* 9: 29–41.
- Kloss, Heinz 1967b. Types of Multilingual Communities: A discussion of ten variables. In: Stanley Lieberman (ed.) *Explorations in Sociolinguistics*, 7–17. Bloomington: Indiana University.

- Kloss, Heinz 1993. Abstand languages and Ausbau languages. *Anthropological Linguistics* 35 (1–4): 158–170.
- Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter 1998. *Ethnic Geograpy of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest: Geographical research Institute and Minority Studies Programme.
- Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter 1992. *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kocsis Károly – Rudenko, Leonid – Schweitzer Ferenc eds. 2008. *Ukraine in Maps*. Kyiv–Budapest: Institute of Geography National Academy of Sciences of Ukraine – Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences.
- Kocsis Károly – Tátrai Patrik eds. 2013. *Changing Ethnic Patterns of the Carpatho-Pannonian Area*. Budapest: HAS RCAES Geographical Institute.
- Komoróczy Szonja Ráhel 2013. Nyelvhasználat. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*, 37–44. Budapest: Aposztróf Kiadó.
- Konrád Miklós 2013a. Az államhatalom és a régió más népességének viszonya a zsidósághoz. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*, 106–125. Budapest: Aposztróf Kiadó.
- Konrád Miklós 2013b. Demográfiai változások. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*, 15–26. Budapest: Aposztróf Kiadó.
- Kontra Miklós 1999. *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós 2006. Nyelvi jogok. In: Kiefer Ferenc főszerk. *Magyar nyelv*, 1024–1037. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Kontra Miklós – Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove – Várad Tibor eds. 1999. *Language: a right and a resource. Approaching linguistic human rights*. Budapest: Central European University Press.
- Kontra Miklós – Szilágyi N. Sándor 2002. A kisebbségeknek van anyanyelvük, de a többségnek nincs? In: Kontra Miklós – Hattyár Helga szerk. *Magyarok és nyelvtörvények*, 3–10. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Kozma István 2000. A névmagyarosítások története. A családnév-változtatások. *História* 2000/5–6: 41–44.
- Kozma Miklós 1942. *Beszédek, cikkek, előadások, nyilatkozatok 1940–1941*. Budapest: a szerző kiadása.
- Kymlicka, Will – Krizsán Andrea 1997. „Az állam etnokulturális semlegessége nemcsak megvalósíthatatlan, de nem is kívánatos”. Will Kymlicka kanadai filozófussal Krizsán Andrea beszélget. *Fundamentum* 2: 43–53.
- Labrie, Normand 1996. Politique linguistique. In: H. Goebel, P. H. Nelde, Z. Stary, W. Wölck eds. *Kontaktlinguistik – Contact Linguistics – Linguistique de contact*, 826–832. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

- Landry, Rodrigue– Richard Bourhis 1997. Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality. *Journal of Language and Social Psychology* 16: 23–49.
- Lanstyák István 1998. *Nyelvünkben otthon*. Dunaszerdahely: NAP Kiadó.
- Magocsi, Paul Robert 1978. *The Shaping of a National Identity: Developments in Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Cambridge: Harvard University Press.
- Magocsi, Paul Robert 2004. Языковой вопрос. In: Magocsi, Paul Robert ed. *Русинський язык*, 85–112. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Magyar Statisztikai Közlemények*. Új folyam I. kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893.
- Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 3: 307–322.
- Marina Gyula 1977/1999. *Ruténsors – Kárpátalja végzete*. Nagyszőlős: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.
- Mayer Mária 1977. *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mayer Maria 1997. *The Rusyns of Hungary: political and social developments, 1860–1910*. East European Monographs. New York: Columbia University Press.
- Mesthrie, Rajend – Swann, Joan – Deumert, Andrea – Leap, William L. 2009. *Introducing Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Mikó Imre 1943. *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Nádor Orsolya 2002. *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státuszváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*. Budapest: BIP.
- Nádor Orsolya 2011a. Nyelvpolitika és oktatás – történeti háttér vázlat. In: Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János szerk. *Nyelv és oktatás kisebbségben: Kárpát-medencei körkép*, 21–55. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- National minority standards. A compilation of OSCE and Council of Europe texts*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2007.
- Nyomárfay István 1997. A szerbhorvát nyelvkérdés. *Magyar Nyelvőr* 121/2: 204–213.
- Ormos Mária 2000. *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában I–II. kötet*. Budapest: PolgArt Könyvkiadó.
- Orosz Kálmán 1942. *A kárpátaljai magyar közigazgatás szervezete és munkája a felszabadulás után*. Debrecen: kézirat (doktori értekezés). <http://ganymedes.lib.unideb.hu:-8080/dea/handle/2437/117719>
- Paňkevič, Ivan 1923. Jazyková otázka v Podkarpatské Rusi. In: Chmelař, J. – Klíma, S. – Nečas, J. ed. *Podkarpatská Rus*, 130–150. Praha.
- Pavlenko, Aneta 2009. Language Conflict in Post-Soviet Linguistic Landscapes. *Journal of Slavic Linguistics* 17 (1–2): 247–274.
- Pavlenko, Aneta 2012. Transgression as the Norm: Russian in Linguistic Landscape of Kyiv, Ukraine. In: Gorter, Durk et al. eds. *Minority Languages in the Linguistic Landscape*, 36–56. Basingstoke: Palgrave.

- Péntek János 2001. *A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok*. Kolozsvár: Kom-Press Korunk Baráti Társaság.
- Phillipson, Robert 2003. *English-Only Europe? Challenging Language Policy*. London: Routledge.
- Phillipson, Robert – Rannut, Mart – Skutnabb-Kangas, Tove 1994. Introduction. In: Tove Skutnabb-Kangas – Robert Phillipson eds. *Linguistic human rights: overcoming linguistic discrimination*, 1–22. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove 1997. Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság* 97/1: 12–30.
- Pomichál Richárd 2007. Csehszlovákia és Magyarország viszonya az 1920-as években. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2007/2: 63–85.
- Popély Gyula 1990. A nemzetközi kisebbségvédelem és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés. *Regio* 1990/1: 66–89.
- Puskás Julianna 1982. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Romsics Ignác 2008. *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác 2010. *Magyarország története a XX. században*. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest: Osiris.
- Salga Attila 1996. Ruszinok és magyarok Trianon után. In: Bonkáló Sándor: *A rutének*, 151–169. Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Sándor Klára 2001. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor Klára szerk. *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, 7–48. Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára 2006. Nyelverterezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc szerk. *Magyar nyelv*, 959–995. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest: Typotex.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1990. *Language, Literacy and Minorities*. London: A Minorities Rights Group Report.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Spolsky, Bernard 2004. *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stark Tamás 2010. Holokauszt Kárpátalján. In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerk. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, 184–193. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Szabó Ildikó 2006. Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle* 1: 201–250.
- Szabó Oreszt 1913. *A magyar oroszokról (Ruthének)*. Budapest: Nemzetiségi Ismertető Könyvtár.
- Szakál Imre 2012. „...Nem tehetnek ők sem róla, hogy közénk kerültek”. Az első Csehszlovák Köztársaság kárpátaljai telepítéspolitikájának néhány aspektusa. In: Szamborovszky-né Nagy Ibolya szerk. *„Így maradok meg hírvivőnek”. In memoriam Soós Kálmán. Tanulmányok Soós Kálmán emlékére*, 165–178. Ungvár: PoliPrint.

- Szalay Zoltán 2011. Kisebbségi nyelvi jogok Szlovákiában az 1918–1968 közötti időszakban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2011/3: 81–96.
- Szarka László 1996. A cseh–szlovák kettéválás történeti háttere. *Új Forrás* 1996/6. szám (június).
- Szarka László 2003. Államnyelv, hivatalos nyelv – kisebbségi, nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában. In: Nádor Orsolya és Szarka László szerk. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*, 15–36. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szarka László 2007. Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. *Korunk* 12: 25–35.
- Szekfű Gyula 1926. *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest: Magyar történelmi társulat.
- Szépe György 1984. Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XV: 303–329.
- Szépe György 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs: Iskolakultúra.
- Szépe György – Derényi András ed. 1999. *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest: Corvina.
- Szilágyi N. Sándor 1994. Törvény az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról, valamint az etnikai és nyelvi közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről. *Korunk* 1994/3: 131–158.
- Szilágyi N. Sándor 2003. Törvény az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról, valamint az etnikai és nyelvi közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről. In: *Mi egy más: Közéleti írások*, 576–664. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó.
- Sztripszky Hiador 1913. Moszkophilismus, ukrainismus és a hazai rusznokok. *Budapesti Szemle* CLIII: 278–296.
- Tichý, František 1938. *Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*. Praha: Orbis.
- Tilkovszky Loránt 1967. *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tilkovszky Loránt 1994. *Nemzetiség és magyarság: nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. Budapest – Győr: Ikva – Széchenyi.
- Tilkovszky Loránt 1998. *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor ed. 1998. *Nyelvi tervezés*. Budapest: Universitas.
- Tóth Gábor 2008. „Az eltávolítás haladéktalanul végrehajtandó”. *Deportálások Kárpátján a második világháború idején*. Budapest: EÖKIK.
- Trudgill, Peter 1992a. Ausbau sociolinguistics and the perception of language status in contemporary Europe. *The International Journal of Applied Linguistics* 2: 167–178.
- Trudgill, Peter 1992b. *Introducing language and society*. London: Penguin English.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.

- Trudgill, Peter 2001. The Ausbau and Abstand sociolinguistics of linguistic minorities. In P. Nelde and R. Schjerve eds., *Minorities and language policy* (= *Plurilingua* 22), 37–44. St. Augustin: Asgard Verlag.
- Trudgill, Peter 2003. *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Trudgill, Peter 2010. A nyelvi kisebbségek Ausbau és Abstand szociolingvisztikája. In: Csernicskó István, Fedinec Csilla, Tarnóczy Mariann és Vančoné Kremmer Ildikó szerk. *Utazás a magyar nyelv körül: Írások Kontra Miklós tiszteletére*, 129–134. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Udvari István szerk. 1992. *Hodinka Antal válogatott kéziratai*. Nyíregyháza: Vasvári Pál Társaság.
- Ungváry Krisztián 2012. *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest: Jelenkor Kiadó – OSZK.
- Varga E. Árpád 1992. *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*. Budapest: Regio–MTA Történettudományi Intézet.
- Vasas Géza 2000. A ruszin autonómia válaszfútjain – 1939. március-szeptember. *Aetas* 2000/4: 64–87.
- Vasas Géza 2004. Egy félbehagyott alkotmány: Kárpátalja autonómiájának ügye 1939–1940-ben. In: Fedinec Csilla szerk. *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*, 157–215. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Vegesh, Mykola (Вереш Микола) 2004. Kárpáti Ukrajna belpolitikai helyzete, 1938–1939. In: Fedinec Csilla szerk. *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*, 21–36. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris–Századvég.
- Wiley, Terrence G. 2001. Language planning and policy. In: McKay, Sandra Lee – Hornberger, Nancy eds., *Sociolinguistics and language teaching*. Cambridge University Press.
- Zoltán András 2008. Про мову «Газеты для народных учителей» (Пешть-Будинь, 1868–1872). In: Moser, Michael, Zoltán, András Hg. *Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest* (Slavische Sprachgeschichte, Bd. 4), 101–110. Münster–Hamburg–Berlin–Wien–London.
- Zoltán András 2010. Ukrajna nyelvi helyzete. *Kisebbségkutatás* 2010/4: 594–601.
- Zoltán András – Bárányiné Komári Erzsébet 2008. Az ukrán nyelvművelés. In: Balázs Géza – Dede Éva szerk. *Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*, 368–376. Budapest: Inter Kht. – PRAE.HU.
- Zoltán András – Bárányiné Komári Erzsébet 2009. Ukrán. In: Balázs Géza – Dede Éva szerk. *Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője*, 253–263. Budapest: Inter Kht. – PRAE.HU.
- Zseliczky Béla 1998. *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.